

Μνήμων

Τόμ. 21 (1999)

ΠΕΙΘΑΡΧΙΚΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΑ
ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΑ ΤΟ Β' ΜΙΣΟ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

ΒΑΣΩ ΘΕΟΔΩΡΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.729](https://doi.org/10.12681/mnimon.729)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΘΕΟΔΩΡΟΥ Β. (1999). ΠΕΙΘΑΡΧΙΚΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΑ ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΑ ΤΟ Β' ΜΙΣΟ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ. *Μνήμων*, 21, 55–84. <https://doi.org/10.12681/mnimon.729>

ΒΑΣΩ ΘΕΟΔΩΡΟΥ

ΠΕΙΘΑΡΧΙΚΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΑ ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΑ ΤΟ Β' ΜΙΣΟ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

Ἡ συμβολὴ τῶν φιλανθρωπικῶν ἐταιρειῶν στὴν περίθαλψη τῶν ὀρφανῶν καὶ τῶν περιθωριακῶν παιδιῶν τῶν μεγάλων πόλεων τοῦ 19ου αἰῶνα ἔχει συχνὰ μελετηθεῖ σὲ μιὰ ἀπόπειρα νὰ κατανοηθοῦν οἱ κοινωνικοὶ φόβοι ποὺ ἀναδύθηκαν μέσα ἀπὸ τοὺς μετασχηματισμοὺς τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας. Οἱ ἀνησυχίες τῶν φιλελεύθερων ἀσπῶν σχετικὰ μὲ τὴν ἐπικινδυνότητα τῆς ἀπροστάτευτης παιδικῆς ἡλικίας τῶν πόλεων ἔχει γίνεи προσπάθεια νὰ προσεγγιστοῦν μέσα ἀπὸ μιὰ σειρά κειμένων στὰ ὁποῖα ἀποτυπώνονται οἱ ἀπόπειρες τῶν φιλανθρώπων νὰ διαχειριστοῦν τὰ κοινωνικὰ προβλήματα τοῦ 19ου αἰῶνα. Πηγὴ ἔμμεση γιὰ τὴν ἀνίχνευση τῶν ιδεολογικῶν ἀνησυχιῶν τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ καὶ τῶν θεσμῶν ποὺ ἐπινοήθηκαν, τὰ κείμενα αὐτὰ ἔχουν ἀναδειχθεῖ σὲ κύρια πηγὴ γιὰ τὴν κατανόηση τῶν κοινωνικῶν ἀναπαραστάσεων τῶν μεσαίων καὶ ἀνώτερων τάξεων γιὰ τὶς περιθωριακὲς ομάδες τῆς πόλης.

Λιγότερο γνωστὲς παραμένουν ἐν τούτοις οἱ παιδαγωγικὲς πρακτικὲς ποὺ υἱοθετήθηκαν γιὰ τὴν ἀνατροφή καί, ἐν μέρει, τὴν ἀναμόρφωση τῶν παιδιῶν ποὺ ὀδηγήθηκαν στὰ ἰδρύματα. Παρὰ τὴν ποικιλία ποὺ ἀνιχνεύεται στὴν καταγωγὴ τῶν πρωτοβουλιῶν ποὺ ὀδηγοῦν στὴ σύσταση τῶν ὀρφανοτροφείων—ἐνδιαφέρον ομάδων πολιτῶν καὶ δημοτικῶν συμβουλιῶν, θρησκευτικότητά, συναισθηματικὰ κίνητρα ποὺ ἔχουν νὰ κάνουν μὲ τὴν προσωπικὴ ἱστορία τῶν ἰδρυτῶν, ὅπως ἡ ἀπώλεια προσφιλοῦς προσώπου, ἡ ἀτεκνία κ.ἄ.—, κάποιες κοινὲς συνιστώσες στὴ λειτουργία τους κάνουν φανερὴ τὴ γενικὴ ἀποδοχὴ αὐτῶν τῶν κανονιστικῶν διατάξεων ποὺ ἀποβλέπουν, μέσα ἀπὸ μιὰ δέσμη μέτρων, τόσο στὴν περίθαλψη τῶν περιπλανώμενων καὶ ἀκηδεμόνευτων ἀπορων παιδιῶν ὅσο καὶ στὴν ἐγχάραξη τῶν κοινὰ ἀποδεκτῶν ἠθικῶν ἀξιών.

Ἡ ἰδρυματοποίηση ἀποτελεῖ μιὰ ἰδιαίτερη φάση στὴν ἱστορία τῆς παιδικῆς περίθαλψης τοῦ 19ου αἰῶνα. Στὴ φάση αὐτῇ, ποὺ σηματοδοτεῖ τὴν προεπιστημονικὴ ἀντιμετώπιση περιθωριακῶν παιδιῶν—ἄστεγων, φτωχῶν καὶ ἀνεπιθύμητων—, πρωταγωνιστοῦν οἱ φιλανθρωπικὲς ἐταιρεῖες. Ἡ παρουσία τῶν φιλανθρώπων στὸ κίνημα σωτηρίας τῶν περιθωριακῶν παιδιῶν στὴν Ἑλλάδα εἶναι κυρίαρχη ἀπὸ τὸ 1850 περίπου μέχρι τὴ δευτέρα δεκαετία τοῦ 20οῦ αἰῶ-

να¹. Στόν εὐρωπαϊκὸ χῶρο, ἀντίστοιχα, ἡ περίοδος αἰχμῆς τῆς φιλανθρωπικῆς δράσης τοποθετεῖται στήν τριακονταετία 1830-1860: τότε θά διατυπωθοῦν οἱ κυριότερες προτάσεις γιά τή διαχείριση τῆς ἀπροστάτευτης παιδικῆς ἡλικίας τῶν πόλεων, προτάσεις πού διαμορφώνονται ὑπό τήν ἐπιρροή ἑνὸς γενικότερου κινήματος ἡθικοποίησης². Ἡ συστηματικὴ ὀργάνωση τῶν στατιστικῶν ὑπηρεσιῶν στίς εὐρωπαϊκῆς χώρες τίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰώνα ἔφερε στό φῶς μιὰ κατηγορία πληθυσμοῦ πού δροῦσε στό περιθώριο: τίς ομάδες τῶν ἀπορφαν παιδιῶν πού ζοῦσαν μακριὰ ἀπὸ τήν οἰκογενειακὴ ἐπιτήρηση. Γὰ εὐρήματα τῶν νεαρῶν στατιστικῶν ὑπηρεσιῶν ἀνέδειξαν τὴ σχέση ἀνάμεσα στίς συνθῆκες κοινωνικῆς στέρησης καὶ νεανικῆς ἐγκληματικότητας, θέτοντας τοὺς φιλανθρωποὺς μπροστὰ σὲ νέα καθήκοντα. Ἡ ἀδιαφορία ἀπέναντι στὴ θρησκεία καὶ τὴν ἡθικότητα πού παρατηροῦνταν σὲ πολλὲς ομάδες φτωχῶν πού δὲν υἰοθετοῦσαν τίς παραδοσιακῆς οἰκογενειακῆς ἀξίες, ἡ περιφρόνηση τῶν κανόνων ὑγιεινῆς, ἡ ἄγνοια γενικότερα τῶν ἀξιῶν τοῦ βιομηχανικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἡ ἀποχὴ ἀπὸ τὸ σχολεῖο, θεωρήθηκαν ὑπεύθυνα γιά τὴν ἀθλιότητα μέσα στὴν ὁποία ζοῦσαν τὰ κατώτερα στρώματα. Ἐνα γενικότερο ἐνδιαφέρον γιά τὴν τύχη τῶν ἀτυχῶν πλασμάτων ἐντείνεται στίς δεκαετίες τοῦ 1830 καὶ τοῦ 1840, γιά νὰ καταλήξει στὴ σύσταση μιᾶς σειρᾶς φιλανθρωπικῶν ἐταιρειῶν μὲ στόχο κυρίως τὴν ἀπομάκρυνση τῶν παιδιῶν ἀπὸ τίς φαῦλες ἐπιδράσεις τῆς ἀστικῆς ζωῆς³. Παρὰ

1. Γιά μιὰ γενικὴ θεώρηση τῶν φιλανθρωπικῶν προσπαθειῶν καὶ τῶν ἰδρυμάτων πού συστάθηκαν στὴν Ἀθήνα τὸν 19ο αἰώνα γιά τὴν περίθαλψη τῶν ἀπορφαν παιδιῶν καὶ γυναικῶν βλ. Μαρία Κορασίδου, *Οἱ ἄθλιοι τῶν Ἀθηνῶν καὶ οἱ θεραπευτὲς τους. Φτώχεια καὶ φιλανθρωπία στὴν ἑλληνικὴ πρωτεύουσα τὸν 19ο αἰώνα*, Ἀθήνα, I.A.E.N., 1995.

2. Οἱ κυριότεροι θεωρητικοὶ ἐκπρόσωποι αὐτοῦ τοῦ κινήματος φιλανθρωπίας ἦταν ὁ Charles Lucas καὶ ὁ de Gerando στὴ Γαλλία, ὁ Jean Ducpétiaux στὸ Βέλγιο, ὁ Johann Hinrich Wichern στὴ Γερμανία καὶ ἡ Mary Carpenter στὴ Βρετανία.

3. Συχνὰ οἱ προσπάθειες αὐτὲς ἔχουν ἐρμηνευτεῖ μέσα στὸ θεωρητικὸ πλαίσιο τοῦ «κοινωνικοῦ ἐλέγχου» τῶν ἀνώτερων καὶ μεσαίων τάξεων ἀπέναντι στίς κατώτερες πού ἐκλαμβάνονται ὡς ἐπικίνδυνες. Ἡ εὐρέως διαδεδομένη αὐτὴ θέση μεταξὺ τῶν ἱστορικῶν, ἰδιαιτέρως τὴ δεκαετία τοῦ 1970 καὶ τοῦ 1980, ἀμφισβητεῖται τελευταία στὴν ἀγγλικὴ βιβλιογραφία ἀπὸ ἐκείνους πού θεωροῦν ὅτι μιὰ τέτοια ἐρμηνεία εἶναι πολὺ θολὴ καὶ περιοριστικὴ γιά τὴν ἐρμηνεία τῶν κινήσεων πού κρύβονται πίσω ἀπὸ μιὰ πληθώρα φιλανθρωπικῶν ἐταιρειῶν μὲ ἀντιτιθέμενους σκοποὺς καὶ συχνὰ διαταξικὴ ὑποστήριξη. Ὑποστηρίζουν ὅτι ἀκόμη καὶ ἂν ἡ ἀνησυχία γιά ἐνδεχόμενη πολιτικὴ ἐκτροπὴ ἦταν πιθανὴ σὲ περιόδους ἐθνικῶν καὶ πολιτικῶν κρίσεων, καὶ ἡ βοήθεια πρὸς τοὺς ἀδύνατους ἐμπεριείχε τὸ στοιχεῖο τῆς πρόληψης κοινωνικῶν ἀναταραχῶν, ἡ ἀνοχὴ τῶν ἰδρυμάτων αὐτῶν στὸ χρόνο δὲν δικαιολογεῖ αὐτὴ τὴ μονόπλευρὴ ἐρμηνεία. Στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς κριτικῆς θεώρησης δίνεται μιὰ εὐρύτερη σημασία στὴν ἔννοια τῆς φιλανθρωπίας, ἐκτείνοντάς τὴν στὴν περιοχή τῆς ἀλληλοβοήθειας καὶ τῆς ἀτυπῆς ἰδιωτικῆς ἐνίσχυσης σὲ δύσκολες στιγμὲς μεταξὺ γειτόνων, συγγενῶν καὶ συναδέλφων, ἡ ὁποία διαπερνάει ὅλα τὰ κοινωνικὰ στρώματα. Μία παρουσίαση τῶν ἀπόψεων αὐτῶν δίνεται στὸ F. K. Prochaska, «Philanthropy», στὸ F. M. L. Thompson (ἐπιμ.), *The Cambridge Social History of Britain 1750-1950*, τ. 3, Καίμπριτζ, Cambridge University Press, 1990, σ. 357-393, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

τήν ποικιλία τῶν μοντέλων πού υἰοθετήθηκαν σέ διάφορες εὐρωπαϊκές χῶρες, κοινή ἦταν ἡ πεποίθηση σέ ὅσους δραστηριοποιούνταν στό χῶρο τῆς φιλανθρωπίας γιά τήν ἀποτελεσματικότητα τῶν μεθόδων «κατασκευῆς» χρήσιμων μελλοντικῶν πολιτῶν. Οἱ φιλόανθρωποι θά χρησιμοποιήσουν ὅλα τά μέσα πού δρῶν συνολικά γιά νά διδάξουν καί νά «κατασκευάσουν» μελλοντικούς χρήσιμους ἐνήλικες: αὐστηρή πειθαρχία, ἐπαγγελματική ἐκπαίδευση, μύηση στήν οἰκονομία μέσω τῆς ἀποταμίευσης, ἠθική διδασκαλία, ἐκμάθηση συνηθειῶν ὑγιεινῆς.

Ἡ μελέτη τῆς ἐσωτερικῆς λειτουργίας τῶν ἐλληνικῶν ὀρφανοτροφείων τοῦ 19ου αἰῶνα φέρνει στό φῶς ἓνα εἰδικό παιδαγωγικό ὄπλοστάσιο πού εἶχε ἐπινοηθεῖ καί εἶχε δοκιμαστεῖ καί ἄλλοῦ γιά τήν προετοιμασία τῶν σωμάτων καί τῶν ψυχῶν τῶν νεαρῶν πλασμάτων τά ὁποῖα κινδύνευαν νά στραφοῦν πρὸς τήν ἐργληματικότητα, καθῶς συνδύαζαν τρεῖς προϋποθέσεις, ἱκανές νά τά ὀδηγήσουν στό περιθώριο: εἶχαν χάσει τοὺς γονεῖς τους, προέρχονταν ἀπὸ τὰ φτωχότερα στρώματα τῆς πόλης καί στεροῦνταν συγγενῶν πρόθυμων νά ἀναλάβουν τήν ἀνατροφή τους.

Ἀποκομμένος ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ καί τὸ οἰκογενειακὸ του περιβάλλον, ὁ τρόφιμος ὑποβάλλεται, στό ἐσωτερικὸ τοῦ ἰδρύματος, σέ μιὰ σειρά παιδαγωγικῶν πρακτικῶν πού χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸ νόμο τῆς σταθερότητας, τῆς ἐπαναληπτικότητας καί τῆς πολλαπλότητας τῶν μέσων, προκειμένου νά ἐθιστεῖ στήν αἴσθηση τῆς τάξης καί τῆς κανονικότητας, νά ἀποκτήσει ὑγιεῖς συνήθειες, ἠθικὲς ἀξίες καί τεχνικὲς δεξιότητες. Διάχυτη εἶναι ἡ ἀντίληψη σέ ὅλες τὲς ἀποπειρες πού πραγματοποιοῦνται στό χῶρο τῆς περιθάλψης καί τῆς ἐπανάρθωσης ὅτι τὰ μόνυ ἐφόδια πού θά μπορούσαν νά ὀπλίσουν τὸ φτωχὸ ὄρφανὸ παιδί ἀπέναντι σέ μεγαλύτερη ἐξαθλίωση εἶναι ἡ ἐργασία καί ἡ πειθαρχία. Ὅλες οἱ προσπάθειες ἐπικεντρώνονται ἀφενὸς στό νά ἀπαλείψουν τὲς συνέπειες τοῦ οἰκογενειακοῦ ἢ γενικότερα τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος τοῦ παιδιοῦ ὑπὸ τὴν ἐπιρροή τοῦ ὁποῖου εἶχαν διαμορφωθεῖ οἱ ἀντιλήψεις καί οἱ συνήθειές του πρὶν τὴν εἰσαγωγή του στό ἴδρυμα, καί ἀφετέρου νά διαπαιδαγωγήσουν μὲ τέτοιες ἀρχές τὰ φτωχὰ παιδιά ὥστε νά προετοιμάσουν ἐκεῖνες τὲς ψυχικὲς ὑποδοχὲς καί τὲς σωματικὲς ἀντοχὲς πού θά προσδώσουν στοὺς μελλοντικούς ἐνήλικες τὰ χαρακτηριστικὰ πού τοὺς ταιριάζουν: ὑπακοή στοὺς νόμους, μιὰ ταπεινὴ κοινωνικὴ θέση, ἓνα ἐπάγγελμα πόλεως, συνήθως τεχνίτη γιά τὰ ἀγόρια καί ὑπρέτριες γιά τὰ κορίτσια.

Κοινὲς συνιστώσες καί παραλλαγές στό θέμα τῆς ἐγχάραξης τῶν ἠθικῶν στάσεων, τῶν δεξιοτήτων καί τῶν ἀναμενόμενων συμπεριφορῶν εἶναι δυνατόν νά ἐντοπιστοῦν τόσο στὰ κανονιστικὰ, ἀπολογητικὰ καί πανηγυρικὰ κείμενα πού δημοσιεύουν ἐταιρεῖες καί ἀδελφότητες πού διοικοῦν τὰ ὀρφανοτροφεία —καταστατικὰ ἴδρυσης, ἐσωτερικοὶ κανονισμοί, ἐτήσιες λογοδοσίες καί ἀναμνηστικὲς ἐκδόσεις—, ὅσο καί στὰ ἀρχεῖα τῶν ἰδρυμάτων πού διασώζουν μερικὲς ὑψεις τῆς καθημερινῆς ζωῆς τῶν ὀρφανῶν. Στὰ πρῶτα ἀνιχνεύονται οἱ προθέ-

σεις και οι αρχές που διαπνέουν τις φιλανθρωπικές απόπειρες, όπως εκφράζονται μέσα από ένα λόγο κανονιστικό, ενώ στα δεύτερα θα αναζητήσουμε τις ρωγμές, τις αναντιστοιχίες και τις αποκλίσεις από τους επιθυμητούς στόχους των κανονικοτήτων⁴. Από το εύρο φάσμα των θεμάτων που αναφέρονται στους κανονισμούς, θα εστιάσουμε την προσοχή μας σε τρία κυρίως: την εργασία, την επιβολή της πειθαρχίας και το σύστημα άμοιβών και ποινών.

Η συγκριτική ανάλυση των έσωτερικών κανονισμών που διεΐπαν την καθημερινή ζωή των τροφίμων προέρχεται από επτά ιδρύματα που δημιουργήθηκαν το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα — με ιδιαίτερη πυκνότητα από την πέμπτη μέχρι την έβδομη δεκαετία — στην Αθήνα, τον Πειραιά, την Έρμουπολη και τη Σμύρνη. Αν και οι πρωτοβουλίες για την ίδρυση των όρφανοτροφείων άνιχνεύονται σε τρεις διαφορετικούς χώρους — τα δημοτικά συμβούλια, τις ομάδες πολιτών που συστήνουν φιλανθρωπικές εταιρείες και, σε μία μοναδική περίπτωση, στο Πατριαρχείο —, οι βασικές αρχές που διέπουν τη λειτουργία τους έγγραφονται σε ένα κοινό λόγο, ή αποκωδικοποίηση του οποίου μάς επιτρέπει να προσεγγίσουμε από μια διαφορετική, από τις ως τώρα γνωστές, πλευρά τη στάση του κοινωνικού σώματος απέναντι στα περιθωριακά παιδιά τον προηγούμενο αιώνα.

Το δυναμικό των όρφανοτροφείων τον προηγούμενο αιώνα κυμαινόταν από 25 παιδιά, συνήθως τα πρώτα χρόνια λειτουργίας τους, μέχρι 200 με 250 παιδιά στην καλύτερη περίπτωση. Πρόκειται για αριθμούς που βρίσκονται αρκετά μακριά από τους αντίστοιχους των ευρωπαϊκών ιδρυμάτων. Θα πρέπει όμως να διευκρινίσουμε ότι τα ιδρύματα αυτά δεν στέγαζαν αποκλειστικά όρφανά παιδιά. Αν και οι όροι εισδοχής των όρφανών, όπως αναφέρονται στα καταστατικά σύστασης των φιλανθρωπικών εταιρειών και αδελφοτήτων, ήταν αυστηροί και αναφέρονταν με αποκλειστικότητα στην ορφάνια, συνήθως και από τους δύο γονείς, στα ηλικιακά όρια, που ποίκιλλαν μεταξύ 5 και 7 χρόνων κατά περίπτωση, και την άπορία, που θα πιστοποιείτο με όρισμένο, αντικειμενικό τρόπο, κάποιες εξαιρετικές διατάξεις ή άρρητες πρακτικές επέτρεπαν και την

4. Στη μελέτη αυτή στηρίζομαι στα καταστατικά ίδρυσης, τους κανονισμούς έσωτερικής λειτουργίας, τις έτήσιες λογοδοσίες και τις πανηγυρικές εκδόσεις των όρφανοτροφείων: Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώστα, που ιδρύθηκε στην Αθήνα το 1856, του Ζαννείου Όρφανοτροφείου Πειραιώς, που άρχισε να λειτουργεί από το 1875, του Όρφανοτροφείου Θηλέων Ιωάννου και Μαριγούς Χατζηκυριακού που ιδρύθηκε στον Πειραιά το 1889, του Αμαλίου Όρφανοτροφείου Κορασίων, που ιδρύθηκε στην Αθήνα το 1855, του Όρφανοτροφείου Θηλέων των αδελφών Μπαμπαγιώτου, που ιδρύθηκε στην Έρμουπολη το 1874, του Δημοτικού Όρφανοτροφείου Αρρένων Έρμουπόλεως που ιδρύθηκε το 1855, του Έλληνικού Όρφανοτροφείου Σμύρνης, που ιδρύθηκε το 1870 και στο οποίο λειτουργούσαν τμήματα αρρένων, θηλέων και νηπίων.

είσαγωγῆ παιδιῶν πού δὲν συγκέντρωναν αὐτὲς τίς προϋποθέσεις: παιδιὰ νόθα⁵, παιδιὰ ἄστεγα, πού περιπλανοῦνταν στὴν πόλη καὶ ὀδηγοῦνταν στὸ ἴδρυμα ἀπὸ τὴν ἀστυνομία⁶, παιδιὰ πού οἱ γονεῖς τους εἶχαν καταδικαστεῖ σὲ φυλάκιση, ἢ τέλος παιδιὰ ἀπὸ εὐπορότερα στρώματα πού γίνονταν δεκτὰ στὸ ὄρφανοτροφεῖο ὡς ὑπότροφα, τῶν ὁποίων ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς δύο γονεῖς ἦταν ἐν ζωῇ ἀλλὰ ἀδυνατοῦσε ἢ δὲν ἐπιθυμοῦσε νὰ ἀναλάβει τὴν ἀνατροφή τοῦ παιδιοῦ του. Ἡ δημιουργία νέας οἰκογένειας, ὅπου τὸ παιδί ἀπὸ προηγούμενο γάμο ἦταν ἀνεπιθύμητο, φαίνεται ὅτι ἦταν ὁ κυριότερος λόγος πού ἔκανε τοὺς γονεῖς νὰ καταφεύγουν σ' αὐτὴ τὴ λύση. Ἔτσι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περίθαλψη τῶν ὀρφανῶν, τὰ ὄρφανοτροφεῖα καλοῦνταν νὰ καλύψουν καὶ ἄλλες ἀνάγκες: νὰ ἐξαφανίσουν ἀπὸ τὴ θεὰ τῆς πόλης τίς ἐνοχλητικὲς παρουσίες πού ὑπογράμμιζαν ὅτι ἡ ὁδὸς πρὸς τὴν πρόοδο δὲν ἦταν ἀνέφελη ἢ νὰ προσφέρουν λύσεις ἐξομάλυνσης τοῦ οἰκογενειακοῦ βίου σὲ περιπτώσεις ἀνεπιθύμητων παιδιῶν⁷. Ἡ συγκέντρωση παιδιῶν ἀπὸ διαφορετικὰ περιβάλλοντα στὸν ἴδιο χῶρο πιθανὸν νὰ αὔξανε τοὺς φόβους γιὰ ἀπόκτηση κακῶν συνηθειῶν στὰ ὄρφανὰ καὶ νὰ συνέβαλλε στὴ μεγαλύτερη αὐστηρότητα τῶν κανονισμῶν⁸.

5. Τὸ Ἑλληνικὸ Ὁρφανοτροφεῖο Σμύρνης δὲν δέχεται ὄρφανὰ «διεφθαρμένον γονέων καὶ μεμηνημένα τῆς διαφθορᾶς αὐτῶν», λειτουργεῖ ἡμῶς καὶ ὡς ἐκθετοτροφεῖο ἂν καὶ κἀτι τέτοιο δὲν διακρίνεται σαφῶς στοὺς στόχους του. Στὸ ἄρθρο 10 τοῦ κανονισμοῦ ἀναφέρεται: «Πᾶν προσαγόμενον βρέφος ἄνευ ἐπιθέτου ὑπάρχον λαμβάνει τοῦτο ὑπὸ τῆς ἐφορίας οὐδέποτε δὲ ἐπιτρέπεται νὰ γίνεταί μνεία ὅτι ἦτο ἐγκαταλελειμμένον, οὐδὲ γίνεταί ἢ ἐλαχίστη διάκρισις, καθότι πάντα τὰ ἐν τῷ Καταστήματι θεωροῦνται καὶ ἀγνωρίζονται ὡς νόμιμα ὄρφανὰ», Βλ. *Κανονισμὸς τοῦ ἐν Σμύρνη Ἑλληνικοῦ Ὁρφανοτροφείου ἰδρυθέντος τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1870*, Σμύρνη 1874, σ. 4.

6. «Ἀναγκαστικῶς δὲ ὑποχρεοῦνται ὑπὸ τοῦ Δουικητικοῦ Συμβουλίου καὶ εἰσάγονται ἐν τῷ Ὁρφανοτροφείῳ οἱ ἀνέστιοι καὶ οἱ ἀλητεῦντες ἐν Πειραιεῖ παῖδες, εἴτε ὄρφανοὶ τύχων ὄντες εἴτε μὴ». Βλ. *Καταστατικὸν τῆς Φιλανθρωπικῆς Ἑταιρείας τοῦ Παιδαγωγείου τῶν ἀπόρων παιδῶν μετονομασθέντος Ὁρφανοτροφείου Ἑλένης Νικήτα Ζάνη. Ἐγκαινασθέντος τῆ 20ῆ Μαΐου 1875*, Πειραιᾶς 1875, σ. 6.

7. Στὸ Μητρώον Ὁρφανῶν τοῦ ἀρχείου τοῦ Ζανείου Ὁρφανοτροφείου Πειραιῶς ἀπουπώνεται ἀρκετὰ καλὰ αὐτὴ ἡ συνύπαρξη τῶν διαφορετικῶν προελεύσεων. Γιὰ παράδειγμα, τὸ 1879, στὸ μητρώο ὄρφανῶν εἶναι ἐγγεγραμμένοι 73 ὄρφανοί, 4 νόθοι, 14 ὑπότροφοι καὶ 8 ἄστεγα παιδιὰ πού εἶχαν συλληφθεῖ ἀπὸ τὴν ἀστυνομία.

8. Ἡ συγκέντρωση ὄρφανῶν, νόθων καὶ παιδιῶν τοῦ δρόμου κάτω ἀπὸ τὴν ἴδια στέγη θεωρεῖται ὅτι ἀκυρώνει τὴν πράξη τὰ ὀφέλη τῆς παιδαγωγικῆς πού ἐφαρμόζεται στὰ ἴδρυματα καὶ γι' αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ἀποφεύγεται. Σύμφωνα μὲ τὸν de Gerando, θεωρητικὸ τῆς ἰδρυματικῆς περίθαλψης, ὁ συγχρωτισμὸς τῶν διαφορετικῶν περιπτώσεων εὐθύνεται γιὰ τὴν ἀδυναμία ἐφαρμογῆς μιᾶς ἐξειδικευμένης παιδαγωγικῆς κατὰ περίπτωσιν. Συστήνει τὸ διαχωρισμὸ τῶν περιπτώσεων σὲ εἰδικὲς πτέρυγες ἀνάλογα μὲ τὴν προέλευση, τὴν ἡλικία καὶ τὸ χαρακτῆρα: στὰ ὄρφανὰ ταιριάζει μιὰ ἥπια παιδαγωγικὴ πού θὰ ἐνισχύσει τὴν ψυχὴ τους ἐνῶ γιὰ ἐκεῖνα πού προέρχονται ἀπὸ τὸ δρόμο καὶ ἔχουν ἤδη ἀποκτήσει κακὲς συνήθειες προτείνει μιὰ πιὸ αὐστηρὴ ἐπιτήρηση μὲ στόχο τὸ ξερίζωμα τῶν παθῶν καὶ τῶν κα-

Ἐκπαίδευση καὶ ἐργασία

Ἡ ἐργασία ἀποτελεῖ βασικὴ συνιστώσα τῆς παιδαγωγικῆς ποῦ ἐφαρμοζόταν στὰ ἰδρύματα. Ἡ ἀξία ποῦ ἀποδίδεται στὴ χειρωνακτικὴ ἐργασία συνδέεται τόσο μὲ τὴ φροντίδα γιὰ ἀπόκτηση μιᾶς ἐπαγγελματικῆς δεξιότητος ὅσο καὶ μὲ τὴν ἐπιβολὴ μιᾶς πειθαρχίας τοῦ σώματος. Ἡ καθημερινὴ ἐξάσκηση τῶν παιδιῶν στὰ ἐργαστήρια ποῦ λειτουργοῦσαν στὸ ἴδρυμα πίστευαν ὅτι θὰ τοὺς ἐξασφάλιζε μιὰ οἰκονομικὴ ἀνεξαρτησία καὶ θὰ προετοίμαζε τὴν κοινωνικὴ ἐνταξίη τους στὸν κόσμον τῶν ἐργατῶν. Ἡ ἐκμάθηση ἑνὸς ἐπαγγέλματος θὰ τοὺς ἀπομάκρυνε ἀπὸ τοὺς κινδύνους τῆς ἀεργίας καὶ τῆς περιθωριακότητος, συγχρόνως ὅμως θὰ προετοίμαζε τὸ σῶμα καὶ τὸ πνεῦμα τους γιὰ τὸ μελλοντικὸ τους ρόλον. Οἱ θεωρητικοὶ τῆς ἰδρυματικῆς περιθάλψης ὑποστήριζαν ὅτι ἡ ἐργασία δημιουργεῖ συνήθειες τάξεως καὶ κανονικότητος, ἐπιβάλλοντας στὰ σώματα τῶν παιδιῶν μιὰ ἀκριβὴ πειθαρχία, ἀσκεῖ τὴ σωματικὴ τους ἀντοχή, συνηθίζοντάς τα στὴν καταπόνηση καὶ τὴ σκληρὴ δουλειά, ἐνῶ παράλληλα λειτουργεῖ ὡς μέσον «ἠθικῆς ὑγιεινῆς»⁹.

Ἄν καὶ στοὺς στόχους ποῦ ἀναφέρονται στὰ καταστατικὰ ἴδρυσης τῶν ὀρφανοτροφείων ἡ ἐκμάθηση ἑνὸς ἐπαγγέλματος κατέχει ἰσότιμη θέση μὲ τὴν παροχὴ σχολικῆς ἐκπαίδευσης, ὁ χρόνος ποῦ ἀφιερώνεται στὴν τελευταία εἶναι πολὺ περιορισμένος. Ἡ ἐκμάθηση τῶν «βιοφελῶν ἐπιτηδευμάτων» κατέχει σαφῶς σημαντικότερη θέση τόσο στὸ λόγο τῶν κανονισμῶν ὅσο καὶ στὸ πρόγραμμα τῶν ἰδρυμάτων. Στὸ ἡμερήσιο πρόγραμμα τῶν περισσότερων ὀρφανοτροφείων ἡ σχολικὴ ἐκπαίδευση προορίζεται μόνον γιὰ τὰ μικρότερα παιδιά —τὰ μεγαλύτερα ἀπασχολοῦνται χειρωνακτικὰ ὅλη τὴ διάρκειαν τῆς ἡμέρας—, ἐνῶ ὁ χρόνος ποῦ καλύπτει δὲν ξεπερνάει τίς δύο μὲ τρεῖς ὥρες, συνήθως ἀπὸ τίς 8 ἕως τίς 11 π.μ. Τὸ περιεχόμενον τῆς σχολικῆς ἐκπαίδευσης, ποῦ προσφέρεται στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ἰδρυμάτων ἀπὸ ἓνα δάσκαλον ποῦ προσλαμβάνεται εἰδικὰ γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό, ποικίλλει τόσο ἀπὸ ἴδρυμα σὲ ἴδρυμα ὅσο καὶ μέσα στὸ χρόνο. Σὲ γενικὲς γραμμὲς παρατηρεῖται ὅτι ὅσο προχωροῦμε στὰ χρόνια καταβάλλεται προσπάθεια νὰ ἀποκοτοῦν οἱ τρόφιμοι γνώσεις πλήρους δημοτικοῦ σχολείου, ἐνῶ στὰ πρῶτα χρόνια ἴδρυσης τῶν ὀρφανοτροφείων οἱ ἀξιώσεις ἀρκοῦνταν στὴν ἀπόκτηση στοιχειωδῶν γνώσεων —γραφῆς, ἀνάγνωστος καὶ ἐκτέλεσης τῶν τεσσάρων πράξεων τῆς ἀριθμητικῆς. Ἰδιαίτερη σημασία δινόταν πάντα στὴν ἠθικὴ διδασκαλία καὶ τὴν ἱερὴ κατήχηση¹⁰.

κῶν ἐπιτροπῶν. Βλ. M. de Gerando, *De la bienfaisance publique*, τ. Α', Βρυξέλλες 1839, σ. 285 κ.ἐπ.

9. Γιὰ τίς σωματικὲς καὶ ἠθικὲς ἐπιπτώσεις τῆς χειρωνακτικῆς ἐργασίας στοὺς τροφίμους τῶν ἰδρυμάτων βλ. στὸ ἴδιο, σ. 436.

10. Ἐνα χαρακτηριστικὸ δείγμα τῆς σημασίας ποῦ ἀποδίδεται τόσο στὴν ἐκμάθηση τῶν τεχνῶν ὅσο καὶ στὴ σχολικὴ ἐκπαίδευση στὰ πρῶτα χρόνια ἴδρυσης τῶν ὀρφανοτρο-

Ἀκόμη ὅμως και στήν περίπτωση πού ἡ σχολική ἐκπαίδευση ἀνταποκρινόταν στό πρόγραμμα τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, θά ἔπρεπε νά προσαρμόζεται στις ιδιαίτερες ἀνάγκες τῶν τροφίμων και στήν ἐπαγγελματική εἰδίκευση πού εἶχε ἐπιλέξει τὸ ἴδρυμα. Πρόκειται γιά μιὰ στοιχειώδη ἐκπαίδευση πού ἀπευθύνεται σέ πτωχὰ παιδιὰ πού δέν θά συνέχιζαν τίς σπουδές τους: θά ἔπρεπε ἐπομένως νά ἀποκτήσουν μόνο ἐκεῖνες τίς γνώσεις πού θά τοὺς ἦταν ἀπαραίτητες γιά νά ἀσχήσουν τὸ ἐπάγγελμα γιά τὸ ὅποιο τὰ προόριζαν. Γιά τίς τροφίμους τοῦ Ἀμαλίου, γιά παράδειγμα, ἡ στοιχειώδης αὐτὴ ἐκπαίδευση ἐξεδικεύεται ὡς ἐξῆς: «Ἐκ δὲ τῶν γνώσεων και ἔργων θέλουν διδάσκεισθαι ὅσα συντελοῦσιν εἰς τὸ νὰ ἀναδείξωσιν αὐτὰς φιλοπόνους και φρονίμους τῆς οἰκίας οἰκονόμους, και χρησιμωτάτας εἰς τὴν κοινωνικὴν τάξιν, εἰς ἣν προορίζονται, και ἰδίως εἰς τὴν ἀτυχῆ μεσαίαν τάξιν τοῦ φιλοπόνου και ἐργατικοῦ λαοῦ... Ὅθεν ἐκ μὲν τῶν γραμμάτων θέλουσι μανθάνει οὐ μόνον τὸ ἀναγινώσκειν ἐλευθέρως και γράφειν, ἀλλὰ και τὸ νὰ λαλῶσιν ὀρθῶς και νὰ γράφωσιν ὁπωσοῦν μὲ ὀρθογραφίαν, και νὰ ἐνοῶσι καλῶς τὴν καθαρῶς λαλουμένην ἑλληνικὴν, τὰ ἀναγκαιότερα τῆς πρακτικῆς ἀριθμητικῆς πρὸς μάθησιν και τήρησιν τῶν οἰκιακῶν καταστίχων, τὰ κυριώτατα συνοπτικῆς γεωγραφίας και ἱστορίας και μάλιστα τὰ τῆς Ἑλλάδος»¹¹. Γιά τὰ ἀγόρια πού προορίζονταν γιά τεχνικὰ ἐπαγγέλματα ιδιαίτερη σημασία δινόταν στὴ διδασκαλία τῆς ἰχνογραφίας, ἀπαραίτητη στήν ξυλουργική, τὴ σιδηρουργία και τὴ ραπτική. Ὅποιαδήποτε ὅμως και ἂν ἦταν ἡ ιδιαίτερη ἔμφαση πού δινόταν σέ ὀρισμένες πλευρές τῆς σχολικῆς γνώσης, ἡ ἐκπαίδευση στὰ ὄρφανοτροφεία δέν ἔπρεπε νὰ ξεπερνάει ἓνα ὄριο, τὸ ὅποιο καθορίζεται ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ θέση πού ἀναμένεται νὰ καταλάβουν τὰ ὄρφανὰ μετὰ τὴν ἐξοδὸ τους. Παρὰ τὴ στοιχειώδη μορφή στήν ὁποία περιοριζόταν αὐτὴ ἡ ἐκπαίδευση γιά φτωχὰ παιδιὰ, διατυπώνονταν συχνὰ φόβοι μήπως τοὺς δημιουργήσει φιλοδοξίες ὑψηλότερες ἀπὸ τὸν προορισμὸ τους. Μῆρος μιᾶς εὐρύτερης δέσμης ἀρχῶν, ἡ ἐκπαίδευση δέν ἔπρεπε νὰ καλλιεργεῖ «εἰς τὰς ἀπαλὰς καρδίας και τὰς ἀθῶας ψυχὰς τῶν παίδων τούτων ἰδέας ἀντιβιβούσας εἰς τὸν προορισμὸν των»¹².

Σὲ σύγκριση μὲ τὴ σχολική, ἡ ἐπαγγελματικὴ ἐκπαίδευση κατέχει ση-

φείων, δίνεται στὸν ὀργανισμὸ τοῦ Ὁρφανοτροφείου Γεωργίου και Αἰκατερίνης Χατζηκῶν-στα (1858): «οἱ τρόφιμοι αὐτοῦ διδάσκονται χειρωνακτικὰς τέχνας οἷον τὴν σιδηρουργικὴν, τὴν ξυλουργικὴν και τὴν ραπτικὴν, τὴν σκυτοτομικὴν και τὴν ὑφαντικὴν. Ἐκτὸς δὲ τούτων διδάσκονται τὴν ἀνάγνωσιν, τὴν γραφήν, τὰς ἀναγκαιότερας πράξεις τῆς ἀριθμητικῆς, τὴν ἰχνογραφίαν και τὴν ἱερὰν κατήχησιν». Ὁρφανοτροφείον Γεωργίου και Αἰκατερίνης Χατζηκῶν-στα 1856-1908, Ἀθήνα 1908, σ. 26.

11. Βλ. Κανονισμὸς Φιλανθρωπικῆς Κυριῶν Ἐταιρίας τοῦ Ἀμαλίου Ὁρφανοτροφείου, Ἀθήνα 1856, σ. 5 και Ὁργανισμὸς τῆς ἐν Ἀθήναις Φιλανθρωπικῆς Κυριῶν Ἐταιρίας, Ἀθήνα 1882, σ. 5.

12. Βλ. στὸ ἴδιο.

μαντικότερη θέση τόσο στη φιλοσοφία όσο και στο πρόγραμμα των όρφανοτροφείων. Έξειδικευμένη κατά φύλα, υπακούει σε λεπτομερείς προδιαγραφές και απορροφά το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου στο ημερήσιο πρόγραμμα των όρφανων. Στα περισσότερα όρφανοτροφεία του 19ου αιώνα τα εργαστήρια των τεχνιτών λειτουργούσαν στο έσωτερικό των ιδρυμάτων. Χώροι που είχαν κτιστεί ειδικά για το σκοπό αυτό στον περίβολο των ιδρυμάτων νοικιάζονταν σε τεχνίτες της πόλης, οι οποίοι εγκαθιστούσαν εκεί τα εργαστήριά τους και έπαιρναν έξωτερικές παραγγελίες, με την υποχρέωση, ως αντάλλαγμα, να εκπαιδεύουν ορισμένο αριθμό όρφανων. "Άλλοτε πάλι δὲν πλήρωναν ἐνοίκιο, ἀντίθετα πληρώνονταν γιὰ νὰ μαθαίνουν τὴν τέχνη στὰ παιδιά. Στα συμβόλαια που υπογράφονταν μεταξύ των τεχνιτών και των μελών των διοικητικών συμβουλίων, αναφέρονταν, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς οἰκονομικοὺς ὅρους, καὶ θέματα παιδαγωγικῆς ὕψως ὁ τρόπος ἐπιβλέψης τῶν ὀρφανῶν καὶ ἡ ρύθμιση τῆς συμπεριφορᾶς τῶν «ἐργοστασιαρχῶν». Οἰκονομικὲς στενότητες ἢ ἄλλοι λόγοι ὀδηγοῦσαν κάποτε τὰ μέλη τῶν φιλοanthρωπικῶν ἐταιρειῶν νὰ ἐκχωροῦν σὲ τεχνίτες τὸ δικαίωμα ἀνέγερσης ἐργαστηρίων μέσα στὸ ἴδρυμα, ὅπως συνέβη στὸ Ζάνναιο ὀρφανοτροφεῖο ἀρρένων στὸν Πειραιά, τὸ διάστημα 1878-1882¹³. Ἡ υἱοθέτηση παρόμοιων λύσεων ἐπιβεβαιώνει τὴν ἐμμονὴ στὴν ἀντίληψη τοῦ ὀρφανοτροφείου ὡς χώρου κλειστοῦ καὶ ἀποκομμένου ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο. Ὁ συγχρωτισμὸς τῶν παιδιῶν μὲ τὸν κόσμο τῆς ἐργασίας καὶ τοὺς ἀνθρώπους τῆς ἀγορᾶς φοβοῦνταν ὅτι θὰ τοὺς ἐπηρέαζε ἀρνητικὰ καὶ θὰ παρεμπόδιζε τὴν αὐστηρὴ ἐπιτήρησή τους¹⁴, ἂν καὶ δὲν ἔλειπαν οἱ φωνές που ἐπεσήμαιναν τοὺς κινδύνους που θὰ ἐπέφερε αὐτὴ ἡ ἀπομόνωση σὲ νέους ἀνθρώπους, ἀπειρους καὶ ἀνυποψίαστους ἀπὸ τοὺς κινδύνους που ἐπρόκειτο νὰ ἀντιμετωπίσουν μετὰ τὴν ἀποφίτησή τους, που προβλεπόταν συνήθως στὴν ἡλικία τῶν 16 ἐτῶν¹⁵. Ἔτσι, οἱ

13. Στὴν περίπτωση αὐτὴ οἱ τεχνίτες εἶχαν τὸ δικαίωμα χρήσης τῶν ἐργαστηρίων γιὰ ὀρισμένο χρονικὸ διάστημα.

14. «Δὲν πρέπει ἄλλως νὰ λησμονῆται ὅτι ἡ εἰσαγομένη πρὸς ἐκμάθησιν τέχνη δέον νὰ διδάσκηται ἐντὸς τοῦ ἰδρύματος, διότι ἡ ἀποστολὴ τροφίμων εἰς ἐξωτερικὰ ἐργαστήρια, πρὸς ἐκμάθησιν τέχνης, ἔχει, παρ' ἡμῖν τοῦλάχιστον, πολλὰ τὰ τρωτά, οὐ μόνον διότι οἱ τρόφιμοι στεροῦνται οὕτω τῆς ἀνθρωπιστικῆς καὶ σχολικῆς μορφώσεως, ἥτις εἶναι ἀπαραίτητος, ἀλλὰ καὶ διότι συνήθως ὑποβάλλονται ὑπὸ τῶν ἐργοστασιαρχῶν εἰς ἐργασίας δυσαναλόγους πρὸς τὴν ἡλικίαν καὶ δύναμιν αὐτῶν· στερούμενοι δ' ἐπιβλέψεως ὑπόκεινται εἰς κινδύνους τῶν κακῶν συναναστροφῶν, καὶ φέροντες ἔξωθεν κακὰς συνηθείας συντελοῦσιν εἰς χαλάρωσιν τῆς τάξεως τοῦ σχολείου», σημειώνει ὁ Δ. Σ. Μπαλάνος ὁ ὁποῖος εἶχε ἐργαστεῖ ὡς διευθυντῆς στὸ Ὄρφανοτροφεῖο Χατζηκλώνστα στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα. Βλ. Δ. Σ. Μπαλάνος, *Ἡ περιθαλψὴ τῶν ὀρφανῶν ἐν τῷ ἑλληνικῷ κράτει*, Ἀθήνα 1919, σ. 66.

15. Ἡ *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν* σὲ μιὰ σειρά ἀρθρῶν καυτηριάζει τὴν ἐκπαίδευση που παρέχει ἡ διοίκηση τοῦ Ἀμαλίου στὶς ὀρφανές ὡς πολυτελή. Ὑποστηρίζει ὅτι ἡ παραμονὴ τους στὸ ἴδρυμα δὲν τὶς προετοιμάζει γιὰ τὸν ὑπηρετικὸ βίον καὶ ἄλλα πρακτικὰ ἐπαγγελματὰ τῆς ἀγορᾶς. Μόνον ἡ τεχνικὴ μόρφωση καὶ ἡ γνώση τῶν κινδύνων θὰ σώσει τὶς ἀπει-

μετακινήσεις τῶν τροφίμων ἐκτὸς τοῦ ιδρύματος ἀποφεύγονταν· στίς περιπτώσεις ὅμως πού κάτι τέτοιο ἦταν ἀδύνατο, λεπτομερεῖς διατάξεις καθόριζαν τὸν ἀκριβῆ χρόνο τῶν μετακινήσεων καὶ τὸν τρόπο ἐπίβλεψης: «μετακινουῦνται στοιχηδὸν ἐν σιωπῇ ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τοῦ μάστορη»¹⁶, ἀναφέρεται στὸν κανονισμὸ τοῦ ὄρφανοτροφείου Χατζηκίωνστα. Γιὰ τὴν καλὴ φήμη τοῦ ιδρύματος, οἱ ὄρφανοὶ ὄφειλαν νὰ παρουσιάζουν ἓνα ἀξιοπρεπὲς θέαμα στὴν πόλη.

Τὰ ἐργαστήρια πού λειτουργοῦσαν μέσα στὸ ἴδρυμα εἶχαν σχέση μὲ τὰ ἐπαγγέλματα γιὰ τὰ ὁποῖα προορίζονταν οἱ ὄρφανοί: πρόκειται σχεδὸν πάντα γιὰ ἓνα ἐπάγγελμα τεχνίτη γιὰ τὰ ἀγόρια, συνήθως ξυλουργοῦ, σιδηρουργοῦ, ράφτη ἢ ὑποδηματοποιοῦ, πού συναντᾶμε στὰ περισσότερα ἴδρύματα, ἐνῶ σπανιότερα ἀναφέρονται, ὡς λιγότερο ἐπιτυχημένα, ἐκεῖνα τοῦ καθεκλοποιοῦ, τοῦ κλειθροποιοῦ, τοῦ ἐφαπλωματοποιοῦ, τοῦ βιβλιοδέτη ἢ τοῦ ὑφαντῆ. Ἀπόπειρες πού ἔγιναν γιὰ νὰ εἰσαχθοῦν καὶ ἄλλες τέχνες, ὅπως αὐτὴ τοῦ κηπουροῦ ἢ τοῦ τυπογράφου γιὰ παρὰδειγμα, δὲν ἀπέδωσαν¹⁷.

Ἐργαστήρια κεντητικῆς, πλεκτικῆς, ποικιλτικῆς (προετοιμασία προικιῶν) ἢ ραπτικῆς φορεμάτων καὶ ἀσπρορρούχων πού διευθύνονταν ἀπὸ μωδίστρες, λειτουργοῦσαν στὰ ὄρφανοτροφεία θηλέων, καθὼς οἱ ὄρφανές προορίζονταν γιὰ οἰκονόμοι, ὑπηρέτριες ἢ μωδίστρες¹⁸. Ἡ συμμετοχὴ τῶν ὄρφανῶν κοριτσιῶν

ρες δεκαεξάχρονης ἀπὸ «τὸ δρόμο τῆς κακίας». Προτείνει, νὰ ὀδηγοῦνται οἱ ὄρφανές στὴν ἀγορὰ «ὅπως ἐθισθῶσιν εἰς τὴν διάκρισιν τῶν ὑγιῶν καὶ καταλλήλων δι' ἕκαστον ἔδεσμα τροφίμων», νὰ ἐπισκέπτονται συχνὰ τὸ ἐκθετοτροφεῖο γιὰ νὰ μαθαίνουν νὰ περιποιοῦνται τὰ βρέφη καὶ νὰ εἰσαχθοῦν περισσότερες τέχνες πού θὰ αὐξήσουν τοὺς πόρους τοῦ καταστήματος. Βλ. μεταξὺ ἄλλων «Τίς ὁ προορισμὸς τῶν ἐν τῷ Ἀμαλιεῖῳ ἀνατρεφομένων», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν*, τχ. 63 (1888), σ. 6, «Καὶ ἄλιν περὶ τῶν ὄρφανῶν», ὁ.π., τχ. 97 (1889), σ. 1.

16. «Ὅταν οἱ ὄρφανοὶ πλησιάζουν στὴν ἀπόλυσή τους, καλὸ εἶναι νὰ συνοδεύουν τὸν μάστορα σὲ ἐξωτερικὰς ἐργασίας: «ὅπως ἔρχονται καὶ οὗτοι εἰς ἐπαφὴν μετὰ τῆς κοινωρίας καὶ λαμβάνωσιν πείραν τῆς μετὰ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων συμπεριφορᾶς καὶ τῶν μετ' αὐτῶν συναλλαγῶν. Ὅφειλουσιν ὅμως οἱ ἐργοστασιάρχαι νὰ ἐπαναφέρωσιν αὐτοὺς αὐθὺς εἰς τὸ ὄρφανοτροφεῖον, οὐδέποτε δὲ νὰ μεταχειρίζονται αὐτοὺς εἰς τὰς οἰκιακὰς τῶν ὑποθέσεις, δίκην ὑπηρετῶν». Βλ. *Κανονισμὸς τῆς Ἐσωτερικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Ὁρφανοτροφείου Γεωργίου καὶ Αἰκατερίνης Χατζηκίωνστα*, Ἀθήνα 1900, σ. 13.

17. Μεγαλύτερη ἐπαγγελματικὴ ἐπιλογὴ πρόσφεραν τὰ ὄρφανοτροφεία Χατζηκίωνστα καὶ Ζάννειο, ὅπου λειτουργοῦσαν, τὴ δεκαετία τοῦ 1880, ἐργαστήρια ραπτικῆς, ὑποδηματοποιίας, ξυλουργικῆς καὶ σιδηρουργικῆς, ἐνῶ στὸ ὄρφανοτροφεῖο ἀρρένων τοῦ δήμου Ἐρμούπολεως, ἐκτὸς τῶν παραπάνω, λειτουργοῦσαν γιὰ ἓνα διάστημα καὶ ἐργαστήρια καθεκλοποιίας καὶ ἐφαπλωματοποιίας. Τὰ πιὸ μεγάλα καὶ ὀργανωμένα ἐργαστήρια φαίνεται ὅτι ἦταν τὰ ἀτμοκίνητα σιδηρουργεῖα καὶ ξυλουργεῖα πού λειτουργοῦσαν στὸ ὄρφανοτροφεῖο Χατζηκίωνστα καὶ στὸ Ζάννειο.

18. Στὸ Ἀμαλιεῖο ἀναφέρεται ὅτι εἶχε εἰσαχθεῖ τὸ 1888 ἡ διπλογραφία καὶ ἡ καταστιχογραφία, χρήσιμη σὲ ὑπαλλήλους ἐμπορικῶν καταστημάτων καὶ σὲ οἰκονόμους. Βλ. «Τὸ Ἀμαλιεῖον Ὁρφανοτροφεῖον», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν*, τχ. 57 (1888), σ. 1.

στην καθημερινή εργασία του ιδρύματος θεωρείτο ότι συμπλήρωνε την εκπαίδευσή τους: «διὰ τὴν διδασκίαν καὶ τὴν συνειθίζωσιν εἰς τὰς οἰκιακὰς ἐργασίας»¹⁹. Σύμφωνα με εβδομαδιαῖα προγράμματα που ἀναρτῶντο στὸ κατάστημα, οἱ μεγαλύτερες ὄρφανές ἀναλάμβαναν ἐναλλάξ συγκεκριμένη ὑπηρεσία — πλύσιμο, καθαριότητα, μαγείρεμα, σιδέρωμα—, τὴν ὥρα ποὺ οἱ ὑπόλοιπες ἀπασχολοῦνταν μὲ τὸ ράψιμο. Δὲν ἔλειπαν ἐν τούτοις οἱ περιπτώσεις ὅπου καὶ τὰ ἀγόρια ἀσχολοῦνταν μὲ αὐτὲς τὶς ἐργασίες, ὅταν τὸ συμβούλιο ἔκρινε ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξοικονομηθοῦν πόροι ἀπὸ τοὺς μισθοὺς τῶν ὑπαλλήλων²⁰.

Ὁ χρόνος ἀπασχόλησης στὰ ἐργαστήρια ποίκιλλε ἀνάλογα μὲ τὴν ἡλικία. Τὰ μεγαλύτερα ὄρφανὰ, ὅσα εἶχαν ὀλοκληρώσει τὸν κύκλο τῶν σχολικῶν γνώσεων, ἀπασχολοῦνταν ἀποκλειστικὰ μὲ τὴν ἐκμάθηση τῆς τέχνης, ἐνῶ τὰ μικρότερα ἀφιέρωναν ἀπὸ 4 ἕως 6 ὥρες τὴν ἡμέρα στὸ ἐργαστήριό σύμφωνα μὲ τὸ πρόγραμμα²¹. Τὰ ὠρῶρια ἐργασίας ἦταν σκληρά, καθὼς ἀκολουθοῦσαν τοὺς ρυθμοὺς τῆς βιομηχανικῆς ἐργασίας τῆς ἐποχῆς, ἰδιαίτερα γιὰ τὰ ἀγόρια ποὺ δούλευαν ὅλη τὴν ἡμέρα, μερικὲς φορὲς καὶ τὴ νύκτα. Γιὰ παράδειγμα στὸ Ζάννειο ὄρφανοτροφεῖο τὰ παιδιὰ ἡλικίας πάνω ἀπὸ 12 ἐτῶν ἀόδηγοῦνται ὑπὸ τοῦ ἀρχιτεχνίτου εἰς τὰς ἐργασίας των καὶ ὑποχρεοῦνται εἰς ἐργασίαν ἀπὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου μέχρι τῆς δύσεως αὐτοῦ... Κατὰ τὸν χειμῶνα οἱ ἡμίσεις ἐκ τῶν ἐργαζομένων παιδῶν εἰς τὸ σιδηρουργεῖον θέλουσι ἐργάζεσθαι ἐναλλάξ καὶ κατὰ τὰς νυκτερινὰς ὥρας καθ' ἃς αἱ ἐργασίαι παύουσι²², ὅπως ἀναφέρουν οἱ ὄροι τοῦ συμβολαίου ποὺ εἶχε ὑπογράψει ὁ σιδηρουργὸς Χ. Παπαϊωάννου μὲ τὸ διοικητικὸ συμβούλιο τοῦ ιδρύματος τὸ 1878. Στὸ ὄρφανοτροφεῖο Χατζηκώστα, τὸ 1879, οἱ ὄρφανοὶ ἐργάζονται «μέχρι τῆς 9ης μ.μ., τουλάχιστον, ὅπως ἐξοικειώνονται [...] μετὰ τῆς νυκτερινῆς ταύτης ἐργασίας, εἰς ἣν θὰ ὑπό-

19. Δημοσίᾳ διαθέτῃ, *Καταστατικὸν καὶ Κανονισμὸς τοῦ ὄρφανοτροφείου τῶν ἀδελφῶν Μπαμπαγιώτου*, σ. 39.

20. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὸν κανονισμὸ τοῦ ἐλληνικοῦ ὄρφανοτροφείου Σμύρνης: «Οὐδεὶς ὑπὲρ τῆς ἢ ὑπὲρ τῆς εἰσὶ παραδεκτοὶ ἐντὸς τοῦ Καταστήματος, ἀλλ' ἅπανα ἢ ὑπηρεσία ἐκτελεῖται ὑπ' αὐτῶν τῶν ἰδίων παιδῶν». *Κανονισμὸς τοῦ ἐν Σμύρνη Ἑλληνικοῦ Ὁρφανοτροφείου ἰδρυθέντος τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1870*, Σμύρνη 1874, σ. 9.

21. Ὁ χρόνος ἔναρξης καὶ παύσης τῆς ἐργασίας ὀρίζεται μὲ ἀκρίβεια στοὺς κανονισμοὺς. Στὸ Ἀμαλίειο γιὰ παράδειγμα: «...ἀπὸ τῆς 10ης ὥρας π.μ. τὰ κοράσια ἀσχολοῦνται εἰς ἐργόχειρα μέχρι τῆς 12ης παρὰ 1/4, ὅτε ὁ κώδων καλεῖ αὐτὰ νὰ εὐπρεπισθῶσι πρὶν ἢ εἰσελθῶσιν εἰς τὸ ἐστιατόριον διὰ τὸ γεῦμα... Ἀπὸ τῆς 2ας ὥρας μ.μ. μέχρι τῆς 5ης καὶ 1/4 καταγίνονται εἰς τὰ διάφορα ἐργόχειρα, κατόπιν δ' ἐτοιμάζονται διὰ τὸ δεῖπνον, τοῦ ὁποῦ ἢ τακτικὴ ὥρα εἶναι ἡ 6η μ.μ.», *Κανονισμὸς τῆς ἐσωτερικῆς διοικήσεως τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἑθνικοῦ Ὁρφανοτροφείου τῶν Κορασίων*, Ἀθήνα 1881, σ. 5.

22. Πρακτικὰ τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ Ζάννειο ὄρφανοτροφείου Πειραιῶς, συνεδρίαση τῆς 14ης Ὀκτωβρίου 1878. Συμφωνία μετὰ τοῦ Δ. Σ. τοῦ ὄρφανοτροφείου καὶ τοῦ Χρ. Παπαϊωάννου, σιδηρουργοῦ. Βρίσκονται στὸ ἀταξινόμητο ἀρχεῖο τοῦ Ὁρφανοτροφείου.

κεινται, όταν αποφοιτήσωσι»²³. Θα πρέπει εν τούτοις να σημειώσουμε ότι αναφορές σε τόσο σκληρά ωράρια εργασίας έχουμε για την εβδομη και την ύγδοη δεκαετία του 19ου αιώνα, ενώ στις αρχές του 20ου οι εργασίμες ώρες δέν ξεπερνούν τις 8 την ημέρα. Στην κριτική που έχει αρχίσει να ασκείται σε τέτοιες υπερβολές, γύρω στο 1920, τονίζονται οι συνέπειες τής υπερκόπωσης στην εύθραυστη υγεία και την ανάπτυξη παιδιών συνήθως καχεκτικών²⁴.

Αν και ο σκοπός λειτουργίας των εργαστηρίων ήταν η εκμάθηση τεχνικών δεξιοτήτων στα παιδιά, η οικονομική διάστασή τους δέν ήταν χωρίς σημασία για τη λειτουργία του ιδρύματος. Καθώς τα εργαστήρια λειτουργούσαν με το σύστημα των παραγγελιών από έξωτερικούς πελάτες²⁵, τα κέρδη χρησιμοποιούνταν είτε για αύξηση των πόρων του ιδρύματος, είτε για ένισχυση του ταμείου των ορφανών. Οι αποταμιεύσεις που δημιουργούνταν με αυτό τον τρόπο χρησιμοποιούνταν ως εφόδιο —(κομπόδεμα)— των ορφανών για να αντιμετωπίσουν τα πρώτα έξοδα μετά την έξοδό τους από το ίδρυμα. Η «κακή» διαγωγή πάντως των τροφίμων στη διάρκεια τής παραμονής τους στο ίδρυμα ήταν ικανή να τους στερήσει αυτό το οικονομικό εφόδιο. Η απόδοσή τους στην τέχνη ήταν μεταξύ των στοιχείων που λαμβάνονταν υπόψη στη διαμόρφωση του χαρακτηρισμού τής διαγωγής τους.

Λόγω τής πολύωρης καθημερινής επαφής των ορφανών με τους τεχνίτες, ο ρόλος των τελευταίων στη διαπαιδαγώγηση των παιδιών θεωρείτο σημαντικό. Ειδικές λεπτομερείς διατάξεις των έσωτερικών κανονισμών καθόριζαν τα όρια των δραστηριοτήτων τους και τη στάση τους απέναντι στα παιδιά. Μέσα από τις διατάξεις αυτές επιχειρείται να οριοθετηθεί ή συμπεριφορά τους στο πλαίσιο μιās παιδαγωγικής διάστασης. Οι «εργοστασιάρχες» είναι υποχρεωμένοι να υπακούουν στις αποφάσεις του διοικητικού συμβουλίου και να αποδέχονται τις διατάξεις του κανονισμού: να προσέρχονται και να αποχωρούν ορισμένη ώρα²⁶, να έλέγχουν τη συμπεριφορά των τεχνιτών που απασχολούν, να τηρούν ορισμένη αναλογία μεταξύ του αριθμού των μαθητών και των τεχνιτών, να έχουν αναρτημένους πίνακες στους οποίους να αναγράφονται οι ημέρες των

23. Βλ. *Κανονισμός τής έσωτερικής υπηρεσίας του Όρφανοτροφείου Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώστα*, έ.π., σ. 14.

24. Βλ. Δ. Σ. Μπαλάνος, *Η περιθαλψία...*, έ.π., σ. 52.

25. «Αν και οι τεχνίτες που αναλάμβαναν έξωτερικές παραγγελίες κατηγορούνταν συχνά ότι άδιαφορούσαν για τη διδασκαλία των ορφανών, καθώς ενδιαφέρονταν κυρίως για την ταχύτητα έκτέλεσης τής παραγγελίας, το σύστημα τής εργολαβίας ίσχυε στα περισσότερα όρφανοτροφεία.

26. «Ο Μαΐστωρ διευθύνει το εργοστάσιον. Έρχεται δε εις αυτό τον μὲν χειμῶνα έπακριβώς την 7¹/₂ τής πρωίας και μένει μέχρι τής μεσημβρίας, έπανερχόμενος δε την 1¹/₂ μένει μέχρι τής 8ης...». Βλ. *Κανονισμός του έν Σμύρνη Έλληνικού Όρφανοτροφείου...*, έ.π., σ. 26.

εορτῶν καὶ οἱ ἀργίες, τὰ ὀνόματα τῶν παιδιῶν ποὺ ἀπασχολοῦνται στὸ ἔργαστήριο, οἱ ὥρες ὑπηρεσίας καὶ τὰ ἄρθρα τοῦ κανονισμοῦ ποὺ τοὺς ἀφοροῦν²⁷. Ὅφειλουν ἐπίσης νὰ φέρονται μὲ εὐγένεια στοὺς προσερχομένους καὶ νὰ εἶναι συνεπεῖς στὶς ἐπαγγελματικὲς ὑποχρεώσεις τους, «δίδοντας οὕτω τὸ καλὸν περὶ τούτου παράδειγμα εἰς τοὺς μαθητὰς των»²⁸. Γενικά, νὰ ἐμπνέουν στὰ ὄρφανὰ τὴν ἀγάπη πρὸς τὴν ἐργασία καὶ «τὴν πεποίθησιν ὅτι διὰ τῆς τέχνης θὰ ἀποκατασταθῶσιν ἐντίμως ἐν τῇ κοινωνίᾳ ὡς χρήσιμα μέλη αὐτῆς»²⁹. Ἡ συμπεριφορά τους ἀπέναντι στοὺς ὄρφανούς πρέπει νὰ εἶναι ἡπια καὶ πατρική· νὰ μὴν χρησιμοποιοῦν λέξεις («βαναύσους καὶ ἀπρεπεῖς»). Οἱ κινήσεις καὶ οἱ ὀμιλίες τους, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, ὑπόκεινται ἐπίσης σὲ περιορισμούς: στὸ ὄρφανοτροφεῖο Σμύρνης, «ὁ Μαῖστωρ εἰσερχόμενος εἰς τὸ κατάστημα ἐμβαίνει κατ' εὐθεΐαν εἰς τὸ Ἔργοστάσιον χωρὶς νὰ ἀπευθύνῃ εἰς οὐδένα τὸν λόγον, ἐπίσης καὶ ὅταν ἐξέρχεται... Οὐδεμία ὀμιλία ἐπιτρέπεται ἐν τῷ ἐργοστασίῳ οὔτε παρὰ τοῦ Μαῖστορος, οὔτε παρὰ τῶν μαθητευομένων, εἰμὴ μόνον ὅ,τι ἀφορᾷ τὰ τῆς διδασκομένης τέχνης»³⁰. Ὑπεύθυνοι τόσο γιὰ τὴν ἐπιμέλεια τῶν παιδιῶν τὶς ὥρες ποὺ ἐργάζονται ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἐπίδοσή τους στὶς τέχνες, οἱ ἐργολάβοι, ἀποτελοῦν τμῆμα τοῦ πειθαρχικοῦ μηχανισμοῦ τοῦ ἰδρύματος: καθημερινὰ κρατοῦν σημειώσεις γιὰ τὴ διαγωγή τῶν ὄρφανῶν, οἱ σημειώσεις αὐτὲς μεταφέρονται, κάθε Σάββατο, στὸ διευθυντὴ γιὰ νὰ τὶς καταχωρήσει στὸ βιβλίο ἀμοιβῶν καὶ ποινῶν³¹. Φροντίζοντας γιὰ τὴν κανονικότητα ἐκτέλεσης τῶν παραγγελιῶν καὶ τὴν εὐταξία τῶν μαθητῶν, θὰ πρέπει νὰ ἐλέγχουν μήπως οἱ τρόφιμοι, ὅταν ζητοῦν ἄδεια νὰ βγοῦν ἔξω, «...βραδύνωσι τὴν ἐπάνοδόν των πέραν τῆς ἀναγκαίας ὥρας, κατατρίβοντας τὰς στιγμὰς των εἰς παιγνίδια, ἢ ἄλλως... μὴ ἐξέρχονται πολλοὶ συγχρόνως, εἰ μὴ μόνον ἀνὰ εἷς... νὰ μὴ ἐπιτρέπωσι δὲ τὴν ἔξοδον εἰς αὐτοὺς εἰ μὴ δις ἀπὸ τῆς μ.μ. ἐνάρξεως τῆς ἐργασίας μέχρι τῆς ἐσπέρας»³². Οἱ ἴδιοι οἱ (μάστοροι) δὲν ἔχουν ἐν τούτοις τὸ δικαίωμα νὰ ἐπι-

27. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὸν *Κανονισμὸ τῆς ἐσωτερικῆς ὑπηρεσίας τοῦ ὄρφανοτροφείου Ἑλένης Ζάννη*, Πειραιᾶς 1920, σ. 45-46.

28. Βλ. *Κανονισμὸς τῆς ἐσωτερικῆς ὑπηρεσίας τοῦ ὄρφανοτροφείου Γεωργίου καὶ Αἰκατερίνης Χατζηκώστα*, ὅ.π., σ. 13.

29. Στὸ ἴδιο.

30. Βλ. *Κανονισμὸς τοῦ ἐν Σμύρῃ Ἑλληνικοῦ Ὁρφανοτροφείου...*, ὅ.π., σ. 25.

31. Ἡ ἐνημέρωση γίνεται καθημερινὰ στὸ ὄρφανοτροφεῖο Σμύρνης: «Ὁ Μαῖστωρ διδαι καθ' ἐκάστην σημειῶσιν τῆς προόδου καὶ διαγωγῆς ἐκάστου τῶν μαθητευομένων, ὅπως σημειοῦται εἰς τὸν ἔλεγχόν των καὶ ἀναλόγως γίνηται ἡ ἀύξησης ἢ ἐλάττωσις τῆς ἀμοιβῆς ὡς καὶ ὁ ἔπαινος, ἢ ἡ τιμωρία αὐτῶν». Βλ. στὸ ἴδιο.

32. Βλ. *Κανονισμὸς τῆς ἐσωτερικῆς ὑπηρεσίας τοῦ Ὁρφανοτροφείου Γεωργίου καὶ Αἰκατερίνης Χατζηκώστα*, ὅ.π., σ. 14. Πβ. καὶ τὴ διάταξη τοῦ *Κανονισμοῦ τῆς ἐσωτερικῆς ὑπηρεσίας τοῦ Ὁρφανοτροφείου Ἑλένης Ζάννη*, ὅ.π., σ. 44: «Κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἐργασίας ἀπαγορεύουσι εἰς τοὺς παῖδας νὰ ἐξέρχονται τῶν ἐργαστηρίων ἐπιτρέπουσι δὲ τὴν ἔξο-

βάλλουν τιμωρίες. Είναι υποχρεωμένοι όμως από τον κανονισμό να αναφέρουν στον διευθυντή τις αταξίες των εργαζομένων παιδιών και εκείνος να τους τιμωρεί «προσηκόντως». Ο τελευταίος περιορισμός συναρτάται ίσως με τη βάνουση συμπεριφορά κάποιων τεχνιτών που δέν δίσταζαν να χρησιμοποιούν ύβρεις και ξυλοκοπήματα όταν οι παραγγελίες δέν εκτελούνταν γρήγορα ή προκαλούνταν βλάβες στα υλικά³³.

Πειθαρχικά συστήματα

Στις στρατηγικές μέσω των οποίων επιτυγχάνεται ή πειθαρχία, ιδιαίτερη σημασία κατέχει ή επιτήρηση των τροφίμων, ή διαρκής αξιολόγηση της συμπεριφοράς τους, καθώς και ή τήρηση ενός λεπτομερούς προγράμματος. Η διαρκής επίβλεψη επιτυγχάνεται εκτός των άλλων και μέσω διατάξεων που άφορουν την έξουσία και τις άρμοδιότητες των υπαλλήλων. Ένταγμένοι σε ένα ιεραρχημένο όργανο, λιγότερο ή περισσότερο πολυάνθρωπο, του οποίου προΐσταται ένας διευθυντής/μια διευθύντρια, διαχέουν κάθετα την επίβλεψη σε όλους τους χώρους και σε όλα τα όρφανά, σύμφωνα με λεπτομερείς διατάξεις που καθορίζουν τα όρια των άρμοδιοτήτων τους. Ο διευθυντής, διορισμένος από την έφορεία του ίδρυματος, είναι υποχρεωμένος να εκτελεί τις αποφάσεις της και να λογοδοτεί μόνο σ' αυτήν³⁴. Έχοντας υπό την επίβλεψή του όλους τους υπαλλήλους, έσωτερικούς και έξωτερικούς, αποφασίζει για την πρόσληψη, την προαγωγή ή την απόλυσή τους. Κατοικεί στο ίδρυμα όπως και οι περισσότεροι υπάλληλοι και έχει το δικαίωμα να έξέρχεται μόνο σε όρισμένες ήμέρες και ώρες που όρίζονται στον κανονισμό. Στο πρόσωπό του συγκεντρώνονται άρμοδιότητες και καθήκοντα τόσο παιδαγωγικά όσο και πρακτικά. Έπιφορτισμένος με την επιτήρηση τόσο της ήθικης όσο και της τεχνικής διδασκαλίας, αποδίδει άμοιβές και ποινές σε όρφανά και υπαλλήλους, κρατάει τα βιβλία του καταστήματος, έλέγχει την καθαριότητα των χώρων και των ορφανών στη διάρκεια επιθεωρήσεων που γίνονται σε καθορισμένη ώρα και ήμέρα, κρατάει τα κλειδιά του καταστήματος, έλέγχει τις έξόδους των υπαλλήλων και γενικά έξετάζει («άν όλα λειτουργούν κατά γράμμα»). Οί υπ' αυτόν υπάλληλοι —παιδονόμοι, έπιμελητές, δάσκαλοι, τεχνίτες και ύπηρετικο προσωπικό— υπάγονται

δον μόνον έπ' όλιγην ώραν δι' αναπόφευκτον αυτών ανάγκην, και ουχι εις πλείονας του ένός εκάστοτε».

33. «Ο έργολάβος, άγοράζων αυτός τα υλικά έξ ιδίων, θεωρεί πᾶσαν προσγινομένην ζημίαν υπό άρχαρίου ως έγκλημα καθοσιώσεως, έπερ —κατά την ιδίαν άντίληψιν— θεωρεί τιμωρητόν δι' ύβρεων, βλασφημιών και ξυλοκοπήματος, γινόμενος ούτως αίτιος και ήθικης βλάβης». Βλ. Δ. Σ. Μπαλάνος, ό.π., σ. 65.

34. Ο διευθυντής έλέγχεται από την έφορεία για την πορεία του καταστήματος σε τακτά χρονικά διαστήματα, συνήθως κάθε Σάββατο.

στις διαταγές του και έχουν συγκεκριμένες αρμοδιότητες στην επίβλεψη των τροφίμων, που καθορίζονται με ακρίβεια. Οί λεπτομέρειες με τις οποίες περιγράφονται τὰ καθήκοντα τοῦ προσωπικοῦ καὶ ἡ διαβάθμιση τῶν εὐθυνῶν τους ἐπιχειροῦν νὰ διαγράψουν με σαφήνεια τὴ συγκεκριμένη θέση που κατέχει ὁ κάθε ὑπάλληλος στὴν ἱεραρχία τοῦ ιδρύματος, νὰ κανονικοποιήσουν τὴ συμπεριφορά τους καὶ νὰ προδιαγράψουν «τὸν κύκλον τῆς ἐνεργείας ἐκάστου»³⁵. Φόβοι γιὰ τὴν ἐπιρροή που μπορεῖ νὰ ἔχουν πρόσωπα ἀμφιβόλου ἠθικῆς στὴ διαπαιδαγώγηση τῶν ὄρφανῶν ἐπιβάλλουν ὄλο καὶ λεπτότερους διαχωρισμούς στὴ διαβάθμιση τῶν εὐθυνῶν καὶ τὸν καθορισμὸ τῶν ὑποχρεώσεων. Τὰ ἀπαιτούμενα προσόντα γιὰ τὴν πρόσληψη τῶν ὑπαλλήλων, ἀκόμη καὶ ἐκείνων που ἀνήκουν στὸ ὑπηρετικὸ προσωπικὸ, καθορίζονται ἐπίσης λεπτομερῶς σὲ ὀρισμένους κανονισμοὺς ὄρφανοτροφείων. Στὰ κείμενα αὐτά, που ἔχουν συνταχθεῖ στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα, κάποιες ἐξειδικεύσεις στὰ κριτήρια πρόσληψης τῶν ὑπαλλήλων —σωματικά, ἠθικά καὶ ἐπιστημονικά— ἀποτυπώνουν τὴν ἐμπειρία στὴν ὁποία ἔχουν καταλήξει ὅσοι ἀσχολοῦνται με τὴ διοίκηση παρόμοιων ιδρυμάτων: προσδιορίζουν γιὰ παράδειγμα ὅτι ὁ διευθυντὴς θὰ πρέπει νὰ ἔχει παιδαγωγικὴ ἐμπειρία, νὰ εἶναι πτυχιούχος τοῦ διδασκαλείου ἢ τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς, ὁ παιδονόμος νὰ ἔχει στρατιωτικὴ ἐμπειρία³⁶ —ἀπόστρατος ἀξιωματικὸς συνήθως—, ἡ πλύντρια νὰ εἶναι «γυνὴ ὑπερῆλιξ ἀλλὰ ἀκαμμία κατὰ τὰς σωματικὰς τῆς δυνάμεις, παρελθόντος ἀνεπιλήπτου καὶ μὴ ἔχουσα... σύζυγον οὔτε τέκνα ἀνήλικα»³⁷, ὁ «πυλωρὸς» νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ στρατό, κ.ἄ.

Σὲ ὀρισμένους κανονισμοὺς, οἱ ὁποῖοι ἀποπνέουν μιὰ στρατιωτικὴ ἀντίληψη στὴν ὀργάνωση τῆς ἐσωτερικῆς λειτουργίας τοῦ ιδρύματος, προβλέπεται καὶ ἡ συμμετοχὴ τῶν ὄρφανῶν στὴν ἱεραρχία τῆς ἐξουσίας ἐπίβλεψης. Ἡ ἀνάθεση παρόμοιων ἀρμοδιοτήτων στοὺς τροφίμους ἐνέχει τὸ χαρακτηριστὴ διάκρισης. Στὴν κατώτερη βαθμίδα αὐτοῦ τοῦ ἱεραρχικὰ δομημένου ὄργανου ἐπίβλεψης, «προβιβάζονται οἱ ἀξιώτεροι ἐξ αὐτῶν [τῶν ὄρφανῶν] εἰς ἐπόπτας 1ης, 2ας, 3ης τάξεως καὶ φέρουν τὸν βαθμὸν των ἐπὶ τοῦ στήθους τῶν ἐνδυμάτων αὐτῶν»³⁸. Οἱ βαθμοφόροι ἀναλαμβάνουν νὰ ἐπιβλέπουν ἀπὸ 2 ἕως 6 παιδιά ὁ

35. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἄρθρων τοῦ κανονισμοῦ που ἀναφέρονται στὶς ὑποχρεώσεις τοῦ προσωπικοῦ ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ δείγμα τῆς σημασίας που ἀποδίδεται στὴ συμπεριφορὰ τῶν ὑπαλλήλων γιὰ τὴν καλὴ λειτουργία τοῦ ιδρύματος. Στὴν περίπτωση τοῦ κανονισμοῦ τοῦ Ζάννειου ὄρφανοτροφείου οἱ ὑποχρεώσεις τῶν ὑπαλλήλων περιγράφονται σὲ 325 ἄρθρα.

36. Ὁ παιδονόμος ἔχει τὴ μεγαλύτερη εὐθὴν στὴν ἐπιτήρηση τῶν τροφίμων: μεταξὺ ἄλλων φροντίζει γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τῆς τάξης, συνοδεύει τὰ παιδιά στὶς ἐξόδους, τρώει κοντὰ τους καὶ κοιμάται στὸν κοιτῶνα γιὰ νὰ τοὺς ἐπιτηρεῖ καὶ στὴ διάρκειά τῆς νύκτας.

37. Βλ. *Κανονισμὸς Δημοτικοῦ ὄρφανοτροφείου Ἀρρέων ὑποβληθεὶς εἰς τὸ Δημοτικὸν Συμβούλιον τῆ 4ῃ Δεκεμβρίου, 1891*: ΓΑΚ, Ἀρχεῖα Νομοῦ Κυκλάδων, Δημοτικὸ Ἀρχεῖο Ἐρμούπολης, I/Δημοτικὸ Ὄρφανοτροφεῖο Ἀρρέων/11.

38. Αὐτὸς ὁ στρατιωτικὸς τρόπος ὀργάνωσης ἀποτυπώνεται στὸν κανονισμὸ τοῦ ἐλ-

καθένας, για τη συμπεριφορά των οποίων είναι υπεύθυνοι. 'Ο έπόπτης λειτουργεί ως επικεφαλής του μικρού λόγου που του έχουν εμπιστευτεί, ανταποκρινόμενος σε καθήκοντα τόσο πρακτικά όσο και διοικητικά: φροντίζει για την καθαριότητα και την κοσμιότητα των επιβλεπομένων, επιδιορθώνει τα ρούχα τους, τους διδάσκει την προσευχή, τους ετοιμάζει για επιθεώρηση, «...διά πᾶσαν δὲ ἔλλειψιν τιμωρεῖται καὶ αὐτὸς μετὰ τοῦ παιδός»³⁹. Σὲ εἰδικὰ φυλλάδια καταγράφουν οἱ ἐπόπτες («ἐλλείψεις καὶ σφάλματα τῶν παιδῶν»), τὰ ὁποῖα «τρὶς τῆς ἐβδομάδος ἅπαντες ὁμοῦ θέλει παρουσιάζουν [...] εἰς τὴν Διοικήτριαν, αὕτη δὲ θέλει ἐφαρμόζει τὰς ποινάς, δίδουσα τὰς σημειώσεις εἰς δύο ἐπόπτας, οἵτινες εἰσὶν ἐπιφορτισμένοι νὰ φροντίζωσι τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ποινῆς ἐκάστου τῶν καταδικασθέντων...»⁴⁰. 'Η ἐπιτήρηση τῶν χώρων εἶναι ἐπίσης ἓνα ἀπὸ τὰ καθήκοντα τῶν ἐποπτῶν: υπεύθυνοι γιὰ τὴν ἐποπτεία («ἐφ' ἑνὸς μέρους αἰθούσης ἢ ἐργαστηρίου ἢ μαγειρείου»), καταγράφουν σὲ εἰδικὲς καταστάσεις, ἐπιπλα, ἐνδύματα ἢ σκεύη καὶ εἶναι υπεύθυνοι «διὰ πᾶν ὅ,τι ἤθελε λείψει ἢ θραυσθῆ ἔξ ἀμελείας αὐτῶν εἰς τὴν διὰ πληρωμῆς ἐκ τῶν ἰδίων τῶν ἀποζημιώσεων»⁴¹. Οἱ καταγραφὰς τῶν καθημερινῶν δραστηριοτήτων μεταφέρονται σὲ εἰδικὰ κατάστιχα βάσει τῶν ὁποίων γίνεται κάθε ἐβδομάδα ἡ ἀπονομὴ ἀταμοιβῶν καὶ ποινῶν. 'Η ἐποπτεία τοῦ χώρου καὶ τῶν οἰκοτρόφων, μέσα ἀπὸ μιὰ λεπτομερῆ καὶ διαρκῆ παρατήρηση, καταγραφή καὶ ἀξιολόγηση συμπεριφορῶν καὶ δραστηριοτήτων, θεωρεῖται ὅτι ἐξασφαλίζει στὴ διοίκηση τὴ δυνατότητα πληρέστερου ἐλέγχου σὲ ἰδρύματα που στεγάζουν μεγάλο ἀριθμὸ τροφίμων.

Στὸ παράδειγμα τῶν καθηκόντων τῶν ἐποπτῶν ἀποτυπώνεται ἡ διαβάθμιση τῶν μικροεξουσιῶν στὸ ἐσωτερικὸ ἑνὸς ἱεραρχικὰ δομημένου ὀργάνου ἐπιβλεψῆς. 'Η διευθέτηση τοῦ χρόνου σύμφωνα μὲ ὠρολόγια, ἐβδομαδιαῖα καὶ ἐτήσια προγράμματα που καθορίζουν τὴ διάρκεια τῶν δραστηριοτήτων καὶ ἐπιχειροῦν νὰ κανονικοποιήσουν τὴν καθημερινὴ ζωὴ ὀρφανῶν καὶ ὑπαλλήλων, ἀποτελεῖ ἐπίσης μέρος ἑνὸς μηχανισμοῦ ἄσκησης ἐξουσίας. 'Η ἀκρίβεια μὲ τὴν ὁποία χαράσσεται τὸ ὠρολόγιο κυρίως πρόγραμμα στοὺς κανονισμοὺς ὄλων τῶν ἰδρυμάτων μαρτυρεῖ τὴν ἀξία που ἀποδίδεται στὴν τήρηση τοῦ χρόνου γιὰ τὴν καλὴ λειτουργία τοῦ ἰδρύματος. 'Η διαδοχὴ τῶν δραστηριοτήτων μὲ ἀκρίβεια

ληνικὸ ὀρφανοτροφεῖο Σμύρνης, ὅπου οἱ ὀρφανοὶ διακρίνονται σὲ τάγματα καὶ φέρουν στολὲς μὲ διαφορετικὸ χρῶμα σὲ κάθε τάγμα. Βλ. *Κανονισμὸς...*, ὅ.π., σ. 10. Τὰ καθήκοντα τῶν ἐποπτῶν εἶναι παρόμοια μὲ ἐκεῖνα τῶν λοχαγῶν τοῦ Ὄρφανοτροφείου τῆς Αἴγινας. Γιὰ τὸ σχέδιο ὀργανισμοῦ τοῦ ὀρφανοτροφείου τῆς Αἴγινας βλ. Γ.Α.Κ., Ὁθωνικὸν Ἀρχεῖον Ὑπουργείου Παιδείας, φ. 42. Ἀναλογίαι παρατηροῦνται ἐπίσης καὶ μὲ τὰ καθήκοντα τῶν πρωτόσχολων τοῦ ἀλληλοδιδασκτικοῦ σχολείου. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Ἰωσήφ Σολομών, Ἐξουσία καὶ τάξη στὸ νεοελληνικὸ σχολεῖο, Ἀθήνα, Ἀλεξάνδρεια, 1992, σ. 143-145.

39. Βλ. *Κανονισμὸς τοῦ Ἑλληνικοῦ Ὄρφανοτροφείου Σμύρνης...*, ὅ.π., σ. 10.

40. Στὸ ἴδιο.

41. Στὸ ἴδιο.

στη διάρκεια τῆς ἡμέρας διακρίνει τὸ χρόνο σὲ τμήματα πὺ εἶναι ἀφιερωμένα στὴν τεχνικὴ διδασκαλία, τὸ σχολεῖο, τὴν ἐργασία μέσα στὸ ἴδρυμα, τὴ γυμναστικὴ, τὴν τήρηση τῶν θρησκευτικῶν καθηκόντων, τὰ γεύματα, τὴ φροντίδα τῆς ὑγιεινῆς, τὸ παιγνίδι, τὴν ἀνάπαυση. Πρόκειται γιὰ ἕνα χρόνο («καθαρό»), ἀφιερωμένο ἀποκλειστικὰ στὴ δραστηριότητα γιὰ τὴν ὁποία προβλέπεται ἀπὸ τὸ πρόγραμμα, γιὰ ἕνα χρόνο «γεμάτο» πὺ δὲν ἀφήνει περιθώρια γιὰ αὐτόνομη χρῆση του, καθὼς τὰ ὄρφανὰ εἶναι διαρκῶς ἀπασχολημένα. Ἡ ἡμέρα τους ξεκινάει ἀρκετὰ νωρὶς, σὲ ὥρα πὺ ποικίλλει κατὰ περίπτωσιν ἀπὸ τις 4.30, ὅπως στὸ ὄρφανοτροφεῖο τῆς Σμύρνης, στὴ διοίκηση τοῦ ὁποῦ πρυτανεύει μιὰ μοναστηριακὴ ἀντίληψη τοῦ χρόνου, ἕως τις 8 τὸ ἀργότερο γιὰ τὰ μικρότερα κορίτσια τοῦ Ἀμαλίου, τὸ ὁποῖο συχνὰ δέχεται κριτικὴ γιὰ τὸ χαλαρὸ καὶ μαλακὸ τρόπο χειραγώγησης τῶν ὀρφανῶν. Ἡ διαδοχὴ τῶν δραστηριοτήτων στὴ διάρκεια μιᾶς τυπικῆς ἡμέρας στὸ ὄρφανοτροφεῖο δίνεται ἀπὸ τὸ παρακάτω πρόγραμμα:

«ἔγερσις τὴν 4.30 τῆς πρωίας, καθαρισμὸς καὶ τακτοποιήσις (4.30-5.15), νίψιμον καὶ ἔνδυσις (5.15-5.45), ἐπιθεώρησις (5.45), προσευχὴ (5.45-6), πρόγευμα (6-6.30), μελέτη (6.30-7.45), γυμναστικὴ (8-8.30), σχολεῖον καὶ ἐργασία (8.30-12), γεῦμα (12-12.30), καθαρισμὸς τοῦ ἐστιατορίου (12.30-13), ἀνάπαυσις καὶ ἐπιθεώρησις (13-13.15), γυμναστικὴ (13.15-14), σχολεῖον καὶ ἐργασία (14-17), ἀνάπαυσις (17-18.30), μελέτη (18.30-19.45), δεῖπνον (19.45-20.30), καθαρισμὸς τοῦ ἐστιατορίου (20.30-21), ἀνάπαυσις καὶ προσευχὴ (21-21.15), κατάκλισις (21.15)»⁴².

Ἡ ἔναρξιν καὶ ἡ παύσιν τῶν δραστηριοτήτων ρυθμίζονταν ἀπὸ ἕνα σύστημα ἡχητικῶν σημείων, ὅπως ὁ ἤχος κουδουνιῶν, ἢ ἀπὸ ἐπαναλαμβανόμενα κτυπήματα πὺ οἱ ὄρφανοὶ ὄφειλαν νὰ ἀποκωδικοποιῶν καί, ἀνταποκρινόμενοι αὐτομάτως, νὰ κατευθύνονται στοὺς οἰκείους χώρους, πολλὰς φορὲς στοιχηδόν⁴³. Ἡ «εἰς τὸ ἐστιατόριον μετὰβασιν», στὸ Ζάνειο ὄρφανοτροφεῖο γιὰ παράδειγμα,

42. Τὸ πρόγραμμα προέρχεται ἀπὸ τὸ ὄρφανοτροφεῖο Σμύρνης, βλ. ὁ.π., σ. 14. Ἀπὸ τὸν κανονισμὸ συμπεραίνεται ὅτι τὸ ὄρφανοτροφεῖο θὰ πρέπει νὰ λειτουργοῦσε μέσα σὲ ἕνα εὐρύτερο ἐκκλησιαστικὸ συγκρότημα, ὅπως συνέβαινε μὲ πολλὰ φιλανθρωπικὰ ἴδρύματα πὺ ἀποτελοῦσαν παραρτήματα καθολικῶν μοναστηριῶν, κυρίως στὴ Γαλλία. Τὰ ὄρφανὰ εἶναι ὑπεύθυνα γιὰ τὴν καθαριότητα τοῦ καταστήματος, γι' αὐτὸ ἀφιερώνεται λιγότερος χρόνος, σὲ σχέση μὲ ἄλλα ἴδρύματα, στὴν ἐπαγγελματικὴ ἐκπαίδευση.

43. Χαρακτηριστικὸ τῶν αὐτοματοποιημένων κινήσεων πὺ ἐπέβαλλε στοὺς ὄρφανούς τὸ πρόγραμμα εἶναι τὸ ἀκόλουθο ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν Κανονισμὸ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιμελείας τοῦ Ὁρφανοτροφείου Γεωργίου καὶ Αἰκατερίνης Χατζηκώστα, ὁ.π., σ. 18: «Ἄμα διὰ κωδωνοκρουσίας σημανθῆ ἢ λήξις τῶν ἔργων πάραυτα παραιτοῦσι τὴν ἐργασίαν των καὶ τοποθετοῦντες τὰ ἐργαλεῖα καὶ ποδιάς των εἰς τὰς πρὸς τοῦτο ὀρισμένας θέσεις, καὶ τιθέμενοι εἰς γραμμὴν ὑπὸ τοῦ ἀρμοδίου ἐργοστασιάρχου ἐξέρχονται στοιχηδόν εἰς τὸ προαύλιον».

σημεινόνταν «διὰ τεσσάρων κρούσεων τρίς ἐπαναλαμβανομένων», ἐνῶ «ἡ πρόσκλησις τῶν παιδῶν τῆς ὑπηρεσίας διὰ τριῶν κρούσεων τρίς ἐπαναλαμβανομένων»⁴⁴. Μιὰ μηχανιστικὴ πειθαρχία στρατιωτικῆς ἐμπνευσης ἀποπνέουν διατάξεις ὅπως οἱ παραπάνω, μόνο πὺ τὰ στρατιωτικὰ προστάγματα ἔχουν ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὸν ἤχο τοῦ κουδουνιοῦ⁴⁵.

Ἐβδομαδιαῖα προγράμματα καθορίζουν δραστηριότητες πὺ γίνονται σὲ τακτὰ διαστήματα: τὸν περίπατο, συνήθως δύο φορές τὴν ἐβδομάδα, τὸ χρόνο πὺ πρέπει νὰ ἀφιερώνεται στὴν ὑγιεινὴ τοῦ σώματος⁴⁶ καὶ τὴ γενικὴ καθαριότητα τοῦ καταστήματος, συνήθως κάθε Σάββατο, τὴν ἀπονομὴ τῶν εὐσήμεων καὶ τῶν ποινῶν, τὸν ἐκκλησιασμό καὶ τὴν ἠθικὴ διδασκαλία. Τέλος, στὰ ἐτήσια προγράμματα σημειώνονται οἱ ἡμέρες τῶν νηστειῶν, οἱ ἑορτές καὶ οἱ ἀργίες. Τὰ μνημόσυνα τῶν εὐεργετῶν τοῦ καταστήματος κατέχουν ξεχωριστὴ θέση στὸ ἐορτολόγιο κάθε ιδρύματος.

Σ' αὐτὸ τὸ θεσμολογημένο χρόνο τὸ παιχνίδι κατέχει μικρὴ σχετικὰ θέση συνήθως· ὅταν προβλέπεται, δὲν ξεπερνᾷ τὴ μία ὥρα τὴν ἡμέρα. Καὶ αὐτὸς ὁ χρόνος δὲν εἶναι ἀπαλλαγμένος ἀπὸ ἐπιτήρηση: «κατὰ τὰ διαλείμματα καὶ τὰς ἑορτάς, οἱ ὄρφανοὶ παίζοντες ἢ γυμναζόμενοι ἐπιτηροῦνται ἐκ τοῦ πλησίον ὑφ' ἑνὸς τῶν διδασκάλων ὅπως δι' αὐτοῦ προλαμβάνεται πᾶσα ἀφορμὴ διαπληκτισμοῦ ἢ κακολογίας...»⁴⁷. Ἐξάλλου ἀνάμεσα στὰ καθήκοντα τοῦ διευθυντῆ εἶναι τὸ νὰ καθορίζει ποιά παιχνίδια καὶ ποιά τραγούδια ἐπιτρέπονται καὶ ποιά ἀπαγορεύονται⁴⁸. Στὴν οἰκονομία τοῦ χρόνου τοῦ ιδρύματος δραστηριότητες μὴ πα-

44. Βλ. *Κανονισμὸς τῆς ἐσωτερικῆς ὑπηρεσίας τοῦ Ὁρφανοτροφείου Ἑλένης Ζάννη*, ὅ.π., σ. 29. Ὁ πίνακας στὸν ὁποῖο ἀναγραφόνταν ὁ ἀριθμὸς τῶν κτυπημάτων πὺ σήμαιναν κάθε δραστηριότητα, ἦταν ἀναρτημένος στὸ θυρωρεῖο.

45. Οἱ ὁμοιότητες μὲ τὰ προστάγματα πὺ ρύθμιζαν τὴς κινήσεις τῶν μαθητῶν στὸ ἀλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖο εἶναι ἐμφανεῖς. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Ἰωσήφ Σολομών, ὅ.π., σ. 136-143.

46. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὸ πρόγραμμα καθαριότητας τῶν τροφίμων τοῦ Ὁρφανοτροφείου Χατζηκώστα, Ὁρφανοτροφεῖον Γεωργίου καὶ Αἰκατερίνης Χατζηκώστα 1856-1908, ὅ.π., σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο καθορίζεται πότε γίνεται «ἡ πλύσις τῶν ποδῶν» καὶ πότε «ἡ πλύσις τοῦ ὅλου σώματος διὰ θερμοῦ ὕδατος καὶ σάπωνος».

47. Ἐπίσης «κατὰ τὰς ὥρας τῆς ἀναπαύσεώς των, καθ' ἃς ἔχουσι τὸ δικαίωμα οἱ ὄρφανοὶ νὰ παίζωσι, δὲν πρέπει νὰ μεταχειρίζονται λέξεις ἀπρεπεῖς, πολλῶ δὲ μᾶλλον δὲν πρέπει νὰ διαπληκτίζωνται, οὔτε νὰ ρίπτωσι πέτρας ἔνθεν κακεῖθεν, εἴτε ἐντὸς εἴτε ἐκτὸς τοῦ προαυλίου, οὔτε νὰ τραγουδῶσιν ἄσματα ἄλλα ἐκτὸς ἐκείνων τὰ ὁποῖα ἤθελαν τοῖς ἐπιτηρῆν». Βλ. *Κανονισμὸς τῆς ἐσωτερικῆς ὑπηρεσίας τοῦ Ὁρφανοτροφείου Γεωργίου καὶ Αἰκατερίνης Χατζηκώστα*, ὅ.π., σ. 11. Στὸ Ὁρφανοτροφεῖο Σμύρνης δὲν ἐπιτρέπεται τὴν ὥρα τῆς ἀνάπαυσης ἄλλο παιχνίδι ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γυμναστικὴ «ἥτις εἶναι καὶ ὑποχρεωτικὴ εἰς πάντας πλὴν τῶν πασχόντων». Βλ. *Κανονισμὸς τοῦ ἐν Σμύρῃ Ὁρφανοτροφείου*, ὅ.π., σ. 11.

48. «Ὅριζει τὰς παιδιὰς αὐτῶν καὶ τὰ ἀθύρματα ὧν ἡ χρῆσις ἐπιτρέπεται αὐτοῖς κατὰ τὰ διαλείμματα καὶ ἀπαγορεύει τὰ μὴ ὑπ' αὐτοῦ ἐγκριμένα». Βλ. τὸν *Κανονισμὸ τοῦ δημοτικοῦ Ὁρφανοτροφείου Ἀρρέων Ἐρμουπόλεως*, ὅ.π., ἄρθρο 33.

ραγωγικές δὲν προβλέπονται. Ὁ χρόνος τῶν ὄρφανῶν δὲν πρέπει νὰ δαπανᾶται ἀσκοπῶς. Ἄκομη καὶ ἡ ὥρα ποὺ προορίζεται γιὰ ἀνάπαυση πρέπει νὰ γεμίζει μὲ ὠφέλιμες δραστηριότητες: «καὶ ὁ καιρὸς τῆς σχολῆς πρέπει νὰ ἀποβαίνει χρήσιμος. Ὅθεν, κατ' ἐκείνας τὰς ὥρας, ποτίζεται ὁ κῆπος παρὰ τῶν κορασίων παρουσία τῶν ἐπιμελητριῶν, καλλιεργοῦνται παρ' αὐτῶν ἀνοσφόρα φυτὰ, ποιοῦσι δὲ καὶ γυμναστικές τινες ἀσκήσεις διὰ τὴν εὐρωστίαν τοῦ σώματος, μαθαίνουνσι φωνητικὴν μουσικὴν, σχηματίζοντα χορούς μουσικῆς, καὶ διδάσκονται ἔθνικὰ ἢ ἄλλα τινὰ εὐσχημα ἄσματα, περιέχοντα εὐγενεῖς καὶ ὑψηλὰς ιδέας, μέλη τερπνὰ καὶ αἰσθήματα καθαρᾶς ἠθικῆς καὶ ἀθῶων ἐννοιῶν»⁴⁹.

Ἡ ἐπιβολὴ ἐνὸς αὐστηροῦ, παραγωγικοῦ χρόνου, τὸ περιεχόμενο τοῦ ὁποῦο καθορίζεται μέχρι τὸ τελευταῖο λεπτό, ἐντάσσεται στὸ γενικότερο στόχο ποὺ διαπνέει παρόμοιες ἀπόπειρες: τῆς ἐγγάραξης μιᾶς αἰσθησης τάξης στὴ ζωὴ παιδιῶν ποὺ θεωρεῖτο ὅτι, λόγῳ τοῦ παρελθόντος τους, ζοῦσαν μέσα στὴν ἀταξία καὶ τὴν περιπλάνηση. Ἄκριβεια, ἐπαναληπτικότητα καὶ τακτικότητα εἶναι τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ χρόνου ὡς ἐργαλείου γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τῆς πειθαρχίας. Ἡ ἐπανάληψη καθορισμένων κινήσεων σὲ καθορισμένο χρόνο, πίστευαν ὅτι βοηθοῦσε στὴν ἀπόκτηση συνθειῶν ποὺ θὰ συνέβαλλαν σταδιακὰ στὴ μεταμόρφωση τῶν τροφίμων σὲ ὑπάκουους καὶ πειθαρχημένους ἐργάτες. Ἡ αὐτοματοποίηση τῶν κινήσεων, σύμφωνα μὲ κωδικοποιημένα προστάγματα, ποὺ δίνονταν ἀπὸ τὸν ἥχο τοῦ κουδουνιοῦ, ἦταν ἡ ἐνδειξὴ ἐνὸς ὑπέρτατου σταδίου τελειοποίησης στὴν ἐφαρμογὴ τοῦ προγράμματος. Ἡ ἀπαγόρευση τῶν μετακινήσεων ἀπὸ τὸν ἕνα χῶρο τοῦ ἰδρύματος στὸν ἄλλο, ἀπαγόρευση ποὺ ὑπονοεῖ τὴν ὑπαρξὴ ζωνῶν ποὺ ὀριοθετοῦν διακριτὲς δραστηριότητες στὸ χῶρο, ὑπακούει ἐξἄλλου στὸ ζητούμενο τοῦ ἐλέγχου τῶν κινήσεων μέσα στὸ χῶρο, συμπληρώνοντας τὴν ἐπιταγὴ τοῦ προγράμματος ποὺ καθορίζει τὸν ρυθμὸ τῶν κινήσεων στὸ χρόνο⁵⁰. Συγχρόνως, αὐτὴ ἡ αὐτοματοποιημένη ὑπακοὴ σὲ μία ἀόρατη ἀρχὴ ἐπιτρέπει στὸ διευθυντὴ νὰ ἀσκεῖ καθολικὴ ἐποπτεία χωρὶς νὰ φαίνεται, τοῦ ἐπιτρέπει κυρίως νὰ γνωρίζει ποῦ βρίσκεται κάθε τρῶφιμος κάθε στιγμή καὶ νὰ ἐπιβάλλει τὴν πειθαρχία χωρὶς φωνές. Αὐτὴ ἡ τελευταία παράμετρος ἐναρμονίζεται μὲ μία ἄλλη γενικὴ ἀρχὴ ποὺ συμπληρώνει τὴν εἰκόνα τῆς πειθαρχίας: τὴν ἐπιβολὴ τῆς ἡσυχίας. Στὴν ἀταξία καὶ τὴ σύγχυση, στὴν κίνηση καὶ τὴ βουὴ τῆς πόλης, ἀντιπαρατίθεται μιὰ αὐτοσυγκράτηση καὶ μιὰ ἡσυχία μοναστικὴ. Στὸ

49. *Δημοσία διαθήκη, Καταστατικὸν καὶ Κανονισμὸς τοῦ ὄρφανοτροφείου τῶν ἀδελφῶν Μπαμπαγιώτου*, σ. 40.

50. Ἡ ἀπαγόρευση τῶν μετακινήσεων στὰ διάφορα τμήματα τοῦ ἰδρύματος, σὲ ὥρες ποὺ δὲν προβλέπεται ἀπὸ τὸ ὠρολόγιό πρόγραμμα, ἀναφέρεται σὲ ὅλους σχεδὸν τοὺς κανονισμούς. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὸν *Κανονισμὸ τῆς ἐσωτερικῆς διοικήσεως τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικοῦ Ὁρφανοτροφείου τῶν Κορασίων*, ὁ.π., σ. 7: «εἰς οὐδὲν δὲ κοράσιον συγχωρεῖται νὰ μεταβαίνει εἰς τοὺς κοιτῶνας πλὴν τῆς ὥρας τοῦ ὕπνου».

ἴδρυμα βασιλεύει σιωπῆ. Οἱ ὀμιλίες ἀπαγορεύονται τὴν ὥρα τῆς ἐργασίας, ἢ τοῦ μαθήματος, ἀλλὰ καὶ στὸ δρόμο καὶ στὸν περίπατο⁵¹.

Ἐκπονομὴ δικαιοσύνης

Κεντρικῆς σημασίας γιὰ τὴν καλὴ λειτουργία τοῦ ιδρύματος, τὸ σύστημα ἀπονομῆς ἀμοιβῶν καὶ ποινῶν, ἂν καὶ διαφέρει κατὰ περίπτωσιν, ἀνάλογα μὲ τὸ πρότυπο στὸ ὁποῖο στηρίζεται, συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴ διαρκῆ ἐπιτήρηση πού ἀσκεῖται σὲ ἅλους τοὺς χώρους. Ὁργανο εὐρὺ καὶ πολύπλοκο, πού διαθέτει ὅμως λεπτές διακρίσεις, τὸ σύστημα ἀπονομῆς δικαιοσύνης ἐπιτρέπει στὸ χρήστη του νὰ τὸ προσαρμόζει στὸ χαρακτήρα, τὴ φυσιολογία, τὴν πορεία τοῦ κάθε παιδιοῦ. Λεπτομερεῖς παρατηρήσεις πού ἀφοροῦν τόσο τῇ συμπεριφορᾷ τοῦ ὄρφανοῦ ὅσο καὶ τὴν ἐπίδοσή του στὴν ἐκμάθησιν τῆς τέχνης ἀλλὰ καὶ τὴ γενικότερη στάση του, καταγράφονται σὲ εἰδικὰ βιβλία εἴτε ἀπὸ τοὺς δασκάλους καὶ τοὺς ὑπεύθυνους τῶν ἐργαστηρίων, εἴτε ἀπὸ τοὺς ἐπόπτες⁵² πού εἶναι εἰδικὰ προορισμένοι γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό. Οἱ ὄρφανοὶ πρέπει νὰ ἔχουν τὴν αἴσθησιν ὅτι ἐπιτηροῦνται διαρκῶς, ἡμέρα καὶ νύκτα⁵³, πρέπει νὰ γνωρίζουν ὅτι κάθε προσπάθεια, κίνηση, παράλειψη ἢ σφάλμα ἀποτελεῖ ἀντικείμενο παρατήρησης, καταγραφῆς καὶ ἀξιολόγησιν: «...ἐν ἐνὶ λόγῳ ἢ ἐπὶ τῶν ὄρφανῶν ἐποπτεία... πρέπει νὰ εἶναι ἀδιάλειπτος καὶ ἄγρυπνος εἰς βαθμὸν τοιοῦτον, ὥστε πᾶς ὄρφανός, κατὰ πᾶν βῆμα καὶ κατὰ πᾶσαν ὥραν, νὰ πιστεύῃ ὅτι ἐπιβλέπεται ὑπ' ἀνωτέρου»⁵⁴. Ὅλες αὐτὲς οἱ παρατηρήσεις συγκεντρώνονται σὲ κατὰστικα —στὸν ἔλεγχον, τὸ ἀκάτοπτρον» ἢ βιβλίον διαγωγῆς— πού κρατᾷ ὁ διευθυντής, ὁ ὁποῖος εἶναι ὑπεύθυνος γιὰ τὴν ἀπόδοσιν τῆς δικαιοσύνης. Ὁ χαρακτηρισμὸς καὶ ἡ ἀξιολόγησιν τῶν πράξεων σύμφωνα μὲ δύο πόλους, ἕνα θετικὸ καὶ ἕνα ἀρνητικὸ, ἐπιτρέπει, στὸ τέλος τῆς ἐβδομάδας, τὴν κατάταξιν τῶν ὄρφανῶν σὲ βαθμίδες. Σύμφωνα μὲ τοὺς ὅρους αὐτῆς τῆς ἠθικῆς πού διαμορφώνεται μὲ με-

51. «...καθ' ὅδον δὲ καὶ εἰς τοὺς περιπάτους, βαδίζουσι στοιχηδὸν ἐν ἄκρᾳ σιγῇ ὅταν μόνον διαλυθῶσιν οἱ ζυγοὶ δύνανται νὰ παίξωσι καὶ ὀμιλῶσιν». *Κανονισμὸς τῆς ἐσωτερικῆς ὑπηρεσίας τοῦ Ὁρφανοτροφείου Γεωργίου καὶ Αἰκατερίνης Χατζηκωνσταντά*, ὅ.π., σ. 18.

52. Ὁ ρόλος τῶν ἐποπτῶν στὸ ὄρφανοτροφεῖο εἶναι ἀνάλογος μὲ ἐκεῖνον τῶν πριτόσκολων στὸ ἀλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖο. Γιὰ τίς ὁμοιότητες βλ. Ἰωσήφ Σολομών, ὅ.π., σ. 152-156.

53. Ἡ ἐπιτήρησιν τῆ νύκτα ἀφορᾷ τὸν ἔλεγχον τῶν μετακινήσεων ἀπὸ κοιτῶνα σὲ κοιτῶνα καὶ τὸν τρόπον κατάκλισης: «...ἐπιτηρεῖται δ' αὐστηρῶς καὶ ὁ τρόπος κατακλίσεως ἐκάστου κορασίου. Ἡ ἐπιτήρησις ἐνεργεῖται καθόλου μὲν ὑπὸ τῆς διευθυντρίας καὶ τῆς βοηθοῦ αὐτῆς, ἰδίᾳ δ' ἐν ἐκάστῳ κοιτῶνι παρὰ τῆς ἐν αὐτῷ κοιμωμένης διδασκάλου». Βλ. *Κανονισμὸς τῆς ἐσωτερικῆς διοικήσεως τοῦ ἐν Ἀθήναις ἐθνικοῦ ὄρφανοτροφείου τῶν κορασίων*, ὅ.π., σ. 5-6.

54. Βλ. *Κανονισμὸς τῆς ἐσωτερικῆς ὑπηρεσίας τοῦ Ὁρφανοτροφείου Γεωργίου καὶ Αἰκατερίνης Χατζηκωνσταντά*, ὅ.π., σ. 11.

θόδους τῆς λογιστικῆς, ἀπονέμονται στὰ ὄρφανὰ εὐσημα καὶ ποινές, ἐνῶ αὐτὴ ἢ συνεχῆς ταξινόμηση ἐπιτρέπει τόσο στὴ διοίκηση ὅσο καὶ στὰ ὄρφανὰ νὰ γνωρίζουν κάθε ἐβδομάδα σὲ ποιά θέση βρίσκονται σὲ σχέση μὲ τοὺς ἄλλους, καθὼς καὶ σὲ σχέση μὲ τὸν κανόνα. Αὐτὸ τὸ πολύπλοκο σύστημα ποὺ διαφοροποιεῖ τὰ ἄτομα σύμφωνα μὲ τὴν ἀξία τους, τὸ ἐπίπεδό τους, τὶς ικανότητές τους καὶ τὴ συμπεριφορά τους, δίνει τὴ δυνατότητα στὸν ἐπιβλέποντα νὰ ἀντιλαμβάνεται τὸ στοιχεῖο ποὺ προκαλεῖ δυσαρμονία μὴ ὑπακούοντας στοὺς κανόνες. Κάθε ἴδρυμα υἱοθετεῖ τὸν δικό του κανόνα μικροποινικότητας, ὅπως τὸν ἀποκαλεῖ ὁ Foucault⁵⁵. Στὸ ὄρφανοτροφεῖο Σμύρνης, γιὰ παράδειγμα, ἐφαρμόζεται ἓνα περίπλοκο σύστημα ἀξιολόγησης τὸ ὁποῖο στηρίζεται σὲ ἓνα αὐστηρὰ ἱεραρχημένο τρόπο ἐπιτήρησης: τρεῖς φορές τὴν ἐβδομάδα οἱ ἐπόπτες παρουσιάζουν τὰ φυλλάδια στὰ ὁποῖα ἔχουν σημειώσει τὰ σφάλματα τῶν παιδιῶν, «συγχρόνως δὲ ἡ Διοικήτρια σημειώνει εἰς τοὺς ἐλέγχους οὗς κρατεῖ αὐτὴ εἰς ἕκαστον, τὴν μὲν ἔλλειψιν δι' ἐνὸς μηδενικοῦ, τὸ δὲ καλῶς διὰ τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ, περὶ δὲ τῶν μαθημάτων λαμβάνει τὰς σημειώσεις ἐκ τοῦ κατόπτρου ὑπὲρ κρατεῖ ὁ διδάσκαλος... τὴν δὲ Κυριακὴν, ὅτε ἡ Ἐφορία ἐξετάζει τοὺς ἐλέγχους δίδουσα τὰς ἀμοιβάς, ὁ ἔχων 4 μηδενικά τὴν ἐβδομάδα χάνει τὴν ἀμοιβὴν του, ἂν δὲ ἐπὶ δύο κατὰ σειρὰν ἐβδομάδας συμβῇ τὸ τοιοῦτον τότε αὐτὸς πλὴν τῆς ἀπωλείας τῆς ἀμοιβῆς αὐτοῦ, τιμωρεῖται συγχρόνως... Εἰς τὸν ἔχοντα ἄριστα εἰς τὸ κάτοπτρον τοῦ Διδασκάλου, τῷ χαρίζονται δύο μηδενικά, οὐχὶ ὅμως καὶ ὅταν ἀποβλέπη τὴν διαγωγὴν»⁵⁶.

Ἄν καὶ ὁ τρόπος ποὺ ἀμείβονται καὶ τιμωροῦνται οἱ ὄρφανοὶ δὲν εἶναι ἐνιαῖος, κάποιες κοινὲς ἀρχές υἱοθετοῦνται ὡς γενικῆς ἀποδοχῆς, ὅπως εἶναι οἱ λεπτὲς διαβαθμίσεις ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν κλίμακα τῶν σφαλμάτων καὶ τῶν βραβεύσεων, ἢ ἀποφυγὴ σωματικῆς βίας καὶ ἡ ἀπονομὴ διακριτικῶν σημείων σὲ ὅσους κρίνονται θετικά. Ἔτσι στὸ ὄρφανοτροφεῖο Χατζηκάνονστα, ἡ διάκριση στὰ γράμματα καὶ τὶς τέχνες καθὼς καὶ ἡ χρηστότητα τῶν ἡθῶν ἀμείβεται καταρχὴν μὲ δημόσιο ἔπαινο, στὴ συνέχεια μὲ τὴν ἐπιγραφή τοῦ ὀνόματος τοῦ ὄρφανοῦ στὸ μικρὸ πῖνακα τῆς τιμῆς, ἐὰν ἡ διάκριση διαρκέσει τρεῖς μῆνες, καὶ στὸ μεγάλο πῖνακα, ἂν συνεχιστεῖ γιὰ ἕξι μῆνες. Ἐὰν ὁ ὄρφανὸς διατηρήσει τὸν ἔπαινο γιὰ δύο συνεχῆ χρόνια, τυχαίνει μιᾶς ἑκτακτῆς διάκρισης, τῆς στεφάνωσης, ποὺ τοῦ δίνει τὸ δικαίωμα νὰ ἐργαστεῖ στὸ ἴδρυμα ὡς ἔμμισθος παιδονόμος. Ἡ ἀπονομὴ ἐνὸς ἐπιπλέον χρηματικοῦ ποσοῦ κατὰ τὴν ἔξοδο ἀπὸ τὸ ἴδρυμα εἶναι ἐν τούτοις ὁ πιὸ συνηθισμένος τρόπος ἀνώτατης διά-

55. Γιὰ τὸ ρόλο τῆς ποινῆς στὴν ἐπιβολὴ τῆς πειθαρχίας σὲ φιλανθρωπικὰ ἴδρύματα τὸν 18ο καὶ 19ο αἰῶνα βλ. Michel Foucault, *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Παρίσι, Gallimard, 1975, σ. 180-186 καὶ Egle Becchi, Dominique Julia (ἐπιμ.), *Histoire de l'enfance en Occident*, τ. 2, Παρίσι, Seuil, 1998, σ. 23-26.

56. *Κανονισμὸς τοῦ ἐν Σμύρῃ ὄρφανοτροφείου*, ὕ.π., σ. 11.

κρισης⁵⁷, ενώ το ράψιμο ενός κόκκινου κουμπιού στο δεξιά ώμο των ορφανών που διακρίνονται στο όρφανοτροφείο θηλέων Μπαμπαγιώτου τής Έρμούπολης και στο Άμαλιεο⁵⁸, πιά σπάνιος, θυμίζει μια στρατιωτική αντίληψη των διακρίσεων. Η ανάθεση καθηκόντων επίβλεψης στους αξιότερους ορφανούς παραπέμπει σε μια συμβολική έκφραση αναγνώρισης, όπου η βράβευση συνδέεται με την αποδοχή των επιτηρούμενων στην τάξη των επιτηρητών. Στην καλλιέργεια τής φιλοτιμίας μεταξύ των ορφανών στοχεύει τέλος και η ανάθεση άναγνωσης (αερπνών και ωφελίμων βιβλίων μεγαλοφώνως εις τας ώρας των έσπερινών).

Στο έσωτερικό μιὰς λογικῆς ιεράρχησης των συμπεριφορών, η τοποθέτηση των διακριθέντων σε μιὰ ανώτερη κλίμακα λειτουργεί παιδαγωγικά τόσο για τους ίδιους, καθώς ισχυροποιεί το χαρακτήρα τους, όσο και για τὰ υπόλοιπα όρφανά καλλιερρώντας τους την αίσθηση του ανταγωνισμού. Αυτή η παιδαγωγική διάσταση επιχειρείται να μεταφερθεί και στην αντίθετη στήλη των τιμωριών, προκαλώντας αντίθετα συναισθήματα: «Καί των μὲν ποινῶν ἡ παιδαγωγικὴ ἐνέργεια ἐγκείται ἐν τῇ λυπηρᾷ, τῶν δὲ ἀμοιβῶν ἐν τῇ ἡδονικῇ αἰσθήσει, ἥτις ἐμποιεῖται εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ παιδαγωγουμένου»⁵⁹. Τὰ παραπτώματα τὰ ὅποια τιμωροῦνται δὲν ἀναφέρονται σὲ ὅλους τοὺς κανονισμοὺς. Σὲ ὅσους ἀναφέρονται λεπτομερῶς διακρίνονται σὲ σφάλματα συμπεριφορᾶς—ἠθικὰς ἐλλείψεις— ἢ σὲ ἀποκλίσεις ἀπὸ τὸν κανονισμό. Ἐκεῖνα ποὺ ἐπανέρχονται μὲ ἐπιμονὴ εἶναι τὸ ψεῦδος, ἡ ἀνυπακοή, ἡ ὑπεροψία, ἡ ἀπειθαρχία, ἡ αὐθάδεια, ἡ συκοφαντία, ἡ κλοπὴ, ἡ αἰσχρολογία, ἀλλὰ καὶ μικρότερα, ὅπως οἱ ἐλλείψεις στὸν τομέα τῆς καθαριότητος καὶ τῆς εὐπρέπειας⁶⁰. Οἱ τιμωρίες πρέπει νὰ στοχεύουν στὴ διόρθωση, τὸ σωφρονισμό, γι' αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ «ἀφοροῦν εἰς τὴν φιλοτιμίαν αὐτῶν καὶ ὄχι εἰς τὸ σῶμα». Ἡ ἀπαγόρευση τῆς σωματικῆς βίας ἀναφέρεται σὲ ὀρισμένους κανονισμοὺς, ἐνῶ σὲ ἄλλους ἀναφέρονται οἱ ἐξαιρετικὰς περιστάσεις ποὺ ἐπιτρέπεται νὰ ἐφαρμόζεται. Ἡ δημιουργία

57. Σὲ μιὰ οἰκονομικὴ λογικὴ τῶν ἀνταμοιβῶν, οἱ ἐπιδόσεις τῶν ορφανῶν, κυρίως στὴν ἐμάθηση τῆς τέχνης, καταγράφονται σὲ εἰδικὰ «κατάστιχα», ἐκτιμῶνται σύμφωνα μὲ εἰδικὰς «τιμές», ἀθροίζονται καὶ τὸ συνολικὸ ποσὸ παραδίδεται στὸν ὄρφανὸ ἢ τὴν ὄρφανὴ ὅταν ἐνηλικιωθεῖ.

58. Βλ. *Κανονισμὸς Φιλανθρωπικῆς Κυριῶν Ἐταιρίας τοῦ Ἄμαλιεῖο Ὁρφανοτροφείου*, ἔ.π., σ. 20 καὶ *Κανονισμὸς τοῦ Ὁρφανοτροφείου τῶν ἀδελφῶν Μπαμπαγιώτου*, ἔ.π., σ. 40. Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα βλ. καὶ Μαρία Κορασίδου, *Οἱ ἄθλιοι τῶν Ἀθηνῶν...*, ἔ.π., σ. 146.

59. Γιὰ τίς παιδαγωγικὰς ἀντιλήψεις σχετικὰ μὲ τὸ σύστημα ἀμοιβῶν καὶ ποινῶν στὴν ἐφαρμογὴ μιᾶς δικαιοσύνης βλ. Ἄρ. Σπαθᾶκης, *Ἐγχειρίδιον Παιδαγωγικῆς πρὸς χρῆσιν τῶν ἐπιτετραμμένων τὴν τῶν παιδῶν ἀγωγήν*, Ἀθήνα 1875, σ. 143-145.

60. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὸν *Κανονισμό τοῦ ἐν Σμύρῃ*..., ἔ.π., σ. 39: «Ὁ ἀκάθαρτος, ὁ ἔχων ἐσχισμένα τὰ φορέματά του ἢ εἶναι κακῶς ἐνδεδυμένος, ἢ δὲν ἔχει τὸ χειρόμακτρόν του, ὁ μὴ ἔχων καθαρὰ τὰ ὑποδήματά του... τιμωρεῖται μὲ φυλακισμόν 3 ἐπὶ 12 ὥρων καὶ μένει νῆστις».

αισθήματος ντροπής μοιάζει να είναι ένα γενικό μέτρο που άπευθύνεται στη φιλοτιμία, το οποίο κλιμακώνεται σε τρία στάδια: επίπληξη, στέρηση, απομόνωση. "Αν άποτύχουν οί νουθεσίες, πρώτα κατ' ιδίαν (και έν ύποτροπή ένώπιον τών άλλων όρφανών), που θεωρούνται ένας πρώτος πατριός τρόπος διόρθωσης, άκολουθεϊ μιá σειρά μέτρων που στοχεύουν στην άρνητική διάκριση του όρφανού μέσα στο σύνολο και την άποκοπή του από την ομάδα, όπως το να σταθεϊ ό όρφανός όρισμένη ώρα στην άκρη του δωματίου άρθιος, ή γονυκλινής, και θεατής άπέναντι τών άλλων συμμαθητών του γυμναζομένων, παιζόντων ή γευματιζόντων"⁶¹, να στερηθεϊ τόν περίπατο, τó παιγνίδι, τó γλυκό, ή άκόμη να φέρει διακριτικά σημάδια που ύπενθυμίζουν τó παράπτωμά του⁶².

Σε μιá άνώτερη βαθμίδα τιμωριών, που παραπέμπει όμως στον ίδιο κύκλο στέρησης, όρίζεται στόν ένοχο διατροφή με «άρτον και ύδωρ», «κρεώζουμον» ή του έπιβάλλεται νηστεία. Η φυλάκιση σε κελλι ή σε ειδικό χώρο του ιδρύματος που λειτουργεί ως φυλακή θεωρεϊται ή πιο βαριά τιμωρία, αν και σε όρισμένα ιδρύματα εφαρμόζεται εύρύτατα. Ο χρόνος φυλάκισης καθορίζεται άνάλογα με τή βαρύτητα του παραπτώματος από λίγες ώρες μέχρι μερικές ήμερες, ένώ σε μερικές περιπτώσεις ό κανονισμός διακρίνει σε φυλάκιση άπλή και σε άυστηρή, άναφέροντας τά παραπτώματα που έντάσσονται στη μιá ή στην άλλη περίπτωση⁶³. Η έπανάληψη του άδικήματος, ή έμμονή «εις τήν όδον τής κακίας» χαρακτηρίζεται ως ένδειξη άποτυχίας τών ήπιων διορθωτικών μέσων, γι' αυτό έπιβάλλεται ή άυστηρότερη τών ποινών. Η διαγωγή του φυλακισμένου στη διάρκεια τής τιμωρίας του μπορεί να προκαλέσει αύξηση τής ποινής: «Ο κτυήσας ή έλθών εις λόγους άπρεπείς μετ' άλλου ή έρίσας τιμωρεϊται εκ 4 έως 24 ώρων φυλάκισιν και τήν Κυριακήν μένει περιορισμένος εις τήν Σχολήν φέρων τόν χιτώνα τής καταδίκης και τρεφόμενος με άρτον και κρεώζουμον... Ο φωνάζων έν αύτῃ τῇ φυλακῇ τιμωρεϊται με αύξησιν 6 ώρων μέχρις 2 ήμερών του φυλακισμού του», διευκρινίζεται σε έναν από τούς άυστηρότερους κανονισμούς, αυτόν του όρφανοτροφείου τής Σμύρνης. Τέλος, αν κανένα από τά

61. Τό μέτρο αυτό είναι κοινό σε όλα τά όρφανοτροφεία. Βλ. *Κανονισμός τής έσωτερικής ύπηρεσίας του Όρφανοτροφείου Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζημώνστα*, ό.π., σ. 21.

62. Βλ. για παράδειγμα τόν *Κανονισμό του όρφανοτροφείου τών αδελφών Μπαμπαγιώτου*, ό.π., σ. 42: «Με τήν έπί κεφαλῆς φορομένην και έπί χάρτου γεγραμμένη έπωνυμίαν του σφάλματος, οϊον άμελής, ψεύστρα κλπ.».

63. Η άπλή φυλάκιση έπιβάλλεται για σφάλματα που θεωρούνται άπλά όπως τó ψεύδος, ή άταξία, ή άμέλεια, ή ρυπαρότητα, ή άπόλεια άντικειμένου αλλά και ή άπόπειρα άπόδρασης. «Συνίσταται δε αύτη εις τήν διαμονήν του τιμωρημένου παιδός έν τῇ φυλακῇ από τής πρωινῆς έξεγέρσεως μέχρι τής έσπερινῆς κατακλίσεως». Στους «έπιμένοντας εις τήν όδον τής κακίας, καίτοι έπανειλημμένως τιμωρηθέντας» έπιβάλλεται «διαρκής έν τῇ φυλακῇ διαμονή του παιδός μέχρι τής λήξεως τής ποινῆς του». Βλ. *Κανονισμός τής έσωτερικής ύπηρεσίας του Όρφανοτροφείου Έλένης Ν. Ζάννη*, ό.π., σ. 69-70.

μέσα δὲν ἀποδίδει, τὰ μέλη τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου ὁδηγοῦνται στὴν ἀπόφαση ἀποπομπῆς ἀπὸ τὸ κατὰστημα. Εἶναι ἡ ἔσχατη τῶν ποινῶν ποὺ ἐφαρμόζεται σὲ ἐκείνους τῶν ὁποίων «ἡ περαιτέρω διαμονὴ καθίσταται ἐπιβλαβὴς εἰς τὴν ἠθικὴν μόρφωσιν τῶν ἄλλων»⁶⁴. "Ἄλλωστε, ἂν ἓνα ἴδρυμα θέλει νὰ αὐτῶν εἰς περιωπὴν, δὲν πρέπει νὰ ἔχη εἰς τοὺς κόλπους τοῦ παιῆδας ἀποδεδειγμένως διεφθαρμένους καὶ πεπωρωμένους»⁶⁵.

Ἡ φιλοσοφία αὐτῆς τῆς ἰδιαίτερης ποινικῆς δικονομίας ποὺ ἐφαρμόζεται στὰ ἴδρύματα καὶ ἡ ὁποία κλιμακώνεται ἀπὸ ἡπια διορθωτικὰ μέσα σὲ ὀλοένα καὶ σκληρότερα, διαπνέεται ἀπὸ τὴν ἀντίληψη τῆς δημιουργίας αἰσθημάτων ντροπῆς στὸ παιδί. Τὰ αἰσθήματα αὐτὰ καλλιεργοῦνται μὲ τὴν ἀποκοπὴ ἀπὸ τὴν ὁμάδα, τὴν περισυλλογὴ καὶ τὴ μετάνοια. Μόνος μὲ τὸν ἑαυτό του ὁ τιμωρημένος ἐγκλειστος ἔχει τὸν χρόνο νὰ ἀναλογισθεῖ τὸ σφάλμα του, νὰ ταπεινωθεῖ, νὰ μετανοήσῃ καὶ νὰ ξανακερδίσει τὴν αὐτοεκτίμησή του. Ἡ ἀπομόνωση εἶναι τὸ καλύτερο μέσο ποὺ ἐνεργεῖ στὸ ἠθικὸ τῶν παιδιῶν. Δίνει τὸ χρόνο τῆς περισκεψῆς, ὁδηγεῖ τὸ παιδί στὸ νὰ συναινέσει στὴν ποινὴ ποὺ τοῦ ἐπιβλήθηκε ὡς ἀντάξια τοῦ σφάλματός του, νὰ ὁμολογήσῃ ὅτι τοῦ ἄξιζε καὶ νὰ τὴ δεχτεῖ ὅπως θὰ δεχόταν τὴ θεῖα τιμωρία. Ἡ διαδικασία ἐσωτερικεύσεως τῶν ἐξωτερικῶν ἀπαγορεύσεων μέσω τῆς δημιουργίας αἰσθημάτων ἐνοχῆς μοιάζει νὰ ἔχει τὴν καταγωγὴ της στὰ κολλέγια καὶ τὰ οἰκοτροφεία τοῦ 17ου αἰῶνα ποὺ διοικοῦνταν ἀπὸ θρησκευτικὰ τάγματα καθολικῶν καὶ Ἰησοῦιτῶν μοναχῶν. Μιὰ θεολογικὴ ἐπίδραση μοιάζει νὰ διαποτίζει τὴν παιδαγωγικὴν πρακτικὴν ποὺ ἴσχυαν στὰ ὀρφανοτροφεία ἀκόμη καὶ στὴς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Ἄναγνωρίζουμε ἐδῶ τὴ μέριμνα τῶν παιδαγωγῶν τοῦ 17ου αἰῶνα, ὅπως τοῦ Gerson καὶ τοῦ de la Salle, νὰ καλλιεργήσουν στὸ παιδί τὸ αἶσθημα τῆς ὑπευθυνότητος καὶ τὴν ἐννοια τῆς ἀξιοπρέπειας, ἀπαλείφοντας ἀπὸ τὰ ποινολόγια τὴ σωματικὴ τιμωρία ὡς κατώτερη καὶ ταπεινωτικὴ⁶⁶. Τὰ μαστιγώματα, ὁ φάλαγγας, τὰ κυτπήματα μὲ τὴ βέργα, τὰ σπρωξίματα καὶ τὰ τραβήγματα τῶν αὐτιῶν θεωροῦνται μειωτικὰ καὶ γιὰ τὸν ἴδιο τὸν παιδαγωγό· καταρρακώνουν τὴν ἐξουσία του ποὺ θὰ πρέπει νὰ στηρίζεται στὴ σοβαρότητα, τὴν αὐτοκυριαρχία καὶ τὴ σωματικὴ ἀπόσταση. Αὐτὴ τὴ νέα ἀντίληψη υἱοθετοῦν ὀρι-

64. Στὸ ἴδιο.

65. Βλ. Δ. Σ. Μπαλάνος, ὁ.π., σ. 55.

66. Γιὰ τὴν τομὴ στὴν παιδαγωγικὴ σκέψη ποὺ ἐγκαινιάζουν παιδαγωγοὶ ὅπως ὁ Gerson καὶ ὁ de la Salle, οἱ ὁποῖοι εἰσάγουν τὴν ἐννοια τῆς παιδικῆς ἀθωότητος καὶ τῆς σχολικῆς πειθαρχίας, βλ. Philippe Ariès, *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, Παρίσι, Seuil, 1973, ἐλληνικὴ μετάφραση: *Αἰῶνες παιδικῆς ἡλικίας*, Ἀθήνα, Γλάρος, 1990, σ. 167-186 καὶ J.-B. de la Salle, *Conduite des écoles chrétiennes divisée en deux parties*, στὸ *Œuvres complètes*, Ρώμη, Frères des Écoles chrétiennes, Maison Saint Jean Baptiste de la Salle, 1993 (1η ἔκδοση, Avignon 1720), σ. 661, 702· ἀναφέρεται στὸ Egle Becchi, Dominique Julia (ἐπιμ.), *Histoire de l'enfance...*, ὁ.π., σ. 24.

σμένα θρησκευτικά οικοτροφεία και κολλέγια στη Γαλλία από τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰώνα, ἀρκετὰ νωρίτερα ἀπὸ τὴν καθολικὴ ἀποδοχὴ τῆς σὲ σχολεῖα, οἰκοτροφεία καὶ κολλέγια, πού τοποθετεῖται στὸν 19ο αἰώνα.

Ἐν τούτοις ἂν καὶ ἡ σωματικὴ τιμωρία μοιάζει νὰ ἔχει ἐξαφανιστεῖ ἀπὸ τὸν κανονιστικὸ λόγὸ τῶν ὀρφανοτροφείων, ἡ τουλάχιστον ὑπάρχει ἡ τάση νὰ περιορίζεται, μόνον «εἰς τινὰς... ὅπως ἀτιθάσους φύσεις, εἰς ὅπως ἐξαιρετικὰς περιστάσεις καὶ μετὰ μεγάλης περισκέψεως»⁶⁷, κάποιες νύξεις στὰ ἀρχεῖα τῶν ἰδρυμάτων ἢ σὲ κριτικὲς πού δημοσιεύονται στὸν τύπο⁶⁸ ἀφήνουν νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ἡ αὐθαιρεσία τῶν ὑπαλλήλων δὲν προφύλασσε συχνὰ τοὺς ὀρφανούς ἀπὸ ἄγρια ξυλοκοπήματα⁶⁹. Ἡ ἐκδήλωση στάσεων καὶ οἱ συχνὲς ἀποδράσεις μαρτυροῦν ἴσως ἔμμεσα τὴν ἀντίδραση τῶν τροφίμων στὴ σκληρὴ τιμωρία καὶ τὸ αὐστηρὸ πρόγραμμα ἀλλὰ καὶ τὴ γενικότερη συμπεριφορὰ τοῦ προσωπικοῦ. Ἡ ἐποπτεία, μὲ τὴ νομικὴ ἔννοια τοῦ ὄρου, τὴν ὁποία ἀσκοῦσε τὸ διοικητικὸ συμβούλιο τοῦ ἰδρύματος στοὺς ὀρφανούς ἀπὸ τὴ στιγμὴ τῆς εἰσδοχῆς τους σ' αὐτό, ἄφηνε τὸ περιθώριο στοὺς διευθυντὲς καὶ τὴν ἐφορεία τοῦ ἰδρύματος τῆς πλήρους ἐλευθερίας στὴν ἐπιλογή τῶν πειθαρχικῶν μέσων γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τῆς τάξεως. Ἡ θεωρητικὴ ἀπόρριψη τῆς μαστίγωσης ὡς μέσου βάρβαρου καὶ ξεπερασμένου, πού συναντᾶμε στὰ παιδαγωγικὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς, δὲν θὰ ἐμπόδιζε, ὑποθέτω, τοὺς ὑπαλλήλους νὰ προσφεύγουν σ' αὐτὸ τὸ κατὰ τὰ ἄλλα πρόχειρο καὶ ἀποτελεσματικὸ μέσο σωματισμοῦ, ἰδιαίτερα ἂν εἶχαν νὰ κάνουν

67. Μόνο στὸ διδακτικὸ προσωπικὸ ἐπιτρέπεται νὰ ἐπιβάλλει σωματικὲς ποινὲς σὲ ἀκραῖες περιπτώσεις ἀπειθείας. Ἡ βία ταιριάζει σὲ ὅσους δὲν ἐνοοῦν ἀπὸ σύγχρονες ἀρχὲς παιδαγωγικῆς: «Δὲν ἀρνούμεθα ὅτι δὲν ὑπάρχουσι καὶ πολλὰι φύσεις μὴ ἐνοοῦσαι τὴν γλῶσσαν τῆς καρδίας καὶ ὑποκύντουσαι μόνον εἰς τὴν βίαν· εἰς αὐτὰς τὰς φύσεις βεβαίως θὰ ὀμιλήσῃ κανεὶς τὴν γλῶσσάν των, ἀλλὰ δὲν εἶναι ὀρθὸν τὴν καθόλου παιδαγωγικὴν πορείαν νὰ κανονίσῃ ἡ διεστραμμένη φύσις παιδίων τινῶν καὶ χάριν αὐτῶν νὰ ὑποφέρωσι πάντες». Βλ. Δ. Σ. Μπαλάνος, *Ἡ περίθαλψις τῶν ὀρφανῶν*., ὅ.π., σ. 51, 56.

68. Βλ. γιὰ παράδειγμα τίς πληροφορίες γιὰ στάση πού ξέσπασε στὸ Ἀμαλίειο Ὀρφανοτροφεῖο τὸ 1888, ὡς ἐνδειξὴ διαμαρτυρίας γιὰ τὴ βίαιη συμπεριφορὰ τῆς διευθύντριας, ὅπως μεταφέρονται στὴν *Ἐφημερίδα τῶν Κυριῶν*, «Τὰ κατὰ τὸ Ἀμαλίειον Ὀρφανοτροφεῖον», *Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν*, ἀρ. 62 (1888), σ. 6.

69. Στις λογοδοσίαι καὶ τίς πανηγυρικὲς ἐκδόσεις τῶν ἰδρυμάτων ἡ καθημερινὴ ζωὴ τῶν παιδίων παρουσιάζεται ἰδανικῆ. Σπάνιες εἶναι οἱ πληροφορίες πού προέρχονται ἀπὸ ἐπισκέπτες, ὑπαλλήλους, παιδαγωγούς ἢ τὸν τύπο πού νὰ παρουσιάζουν μιὰ διαφορετικὴ εἰκόνα. Δὲν διαθέτουμε ἐπίσης αὐτοβιογραφικὰ κείμενα συγγραφέων πού νὰ πέρασαν τὴν παιδικὴ τους ἡλικία σὲ ὀρφανοτροφεία. Ὅσοι ἔζησαν παρόμοιες ἐμπειρίες σὲ ἰδρύματα ἄλλων χωρῶν πού ἐφάρμοζαν παρόμοια πειθαρχικὰ συστήματα, τὴν ἴδια περίοδο, κάνουν λόγο γιὰ βίαιη συμπεριφορὰ καὶ σκληρὲς τιμωρίες πού καθόρισαν τὴ συναισθηματικὴ ζωὴ τους ὡς ἐνηλίκων. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Herald Thuen, «Education or punishment? Reformatory schools in Norway, 1840-1950», *History of Education* 20 (1991), σ. 496. Γιὰ τὴ σύγχρονον ἐποχὴ βλ. Θ. Καλλιμακάκη (ἐπιμ.), *Μεγαλώνοντας σὲ ἴδρυμα*, Ἀθήνα, Ἑλληνικὴ Ἐταιρεία Ψυχικῆς Ὑγιεινῆς καὶ Νευροψυχιατρικῆς τοῦ Παιδιοῦ, 1988.

μὲ παιδιὰ δύστροπα⁷⁰. Τὸ πραγματολογικὸ ὕλικὸ στὸ ὅποιο μποροῦμε νὰ στηριχτοῦμε γιὰ νὰ υποστηρίξουμε αὐτὴ τὴν ὑπόθεση εἶναι ἀδύναμο καὶ ὑπαινικτικό. Ἡ καταγγελία ὑπερβάσεων στὴν ἐφαρμογὴ τοῦ κανονισμοῦ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ προσωπικοῦ δὲν εἶναι ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ διασώζονται στὸ ἀρχεῖο ἐνὸς ὀρφανοτροφείου. Ὡστόσο, μιὰ γενικότερη θεώρηση τῶν παιδαγωγικῶν πρακτικῶν ποὺ ἦταν σὲ χρῆση τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰώνα δὲν ἀφήνει περιθώρια ἀμφιβολίας γιὰ τὴν ἐλευθερία χρήσης καὶ τέτοιων μέτρων. Ἄν δεχτοῦμε ὅτι οἱ σωματικὲς τιμωρίες, ἂν καὶ ἀπαγορευμένες, ἐφαρμόζονταν εὐρύτατα στὸ δημοτικὸ σχολεῖο τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰώνα⁷¹, ὅπως μαρτυροῦν πολλὲς πηγές, ἡ ἐλευθερία χρήσης παρόμοιων μέτρων στὸ ἀποκομμένο ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο καὶ αὐτοδιοικούμενο ὀρφανοτροφεῖο, ἐπαφίεταν στὴ συνείδηση τῶν ὑπαλλήλων⁷². Στὴ συνήθεια ποὺ ἐπικρατεῖ σὲ πολλὰ ὀρφανοτροφεῖα νὰ ἀνατίθεται ἡ διαπαιδαγώγηση τῶν ὀρφανῶν σὲ ἀπόστρατους στρατιωτικούς, «οἱ ὅποιοι ὡς μόνον μέσον ἐπιβολῆς ἐσωτερικῆς τάξεως χρησιμοποιοῦν τὴν ράβδον των», ἀποδίδει ὁ Δ. Σ. Μπαλάνος τὴν ἀποτυχία δημιουργίας κλίματος ἐμπιστοσύνης μεταξὺ προσωπικοῦ καὶ τροφίμων. Ἰδιαίτερα ἡ θέση τοῦ παιδονόμου θεωρεῖται κρίσιμη στὴν ἀποκατάσταση λεπτῶν ἰσορροπιῶν στὴ διαχείριση μεγάλου ἀριθμοῦ παιδιῶν διαφορετικῆς προέλευσης: ὁ παιδονόμος ὀφείλει νὰ

70. Σὲ ἔκθεσὴ τοῦ πρὸς τὸ διοικητικὸ συμβούλιο τοῦ Ζαννεῖου Ὀρφανοτροφείου ὁ παιδονόμος τοῦ ἰδρύματος ἀναφέρει ὅτι ἀναγκάστηκε νὰ χρησιμοποιήσῃ αὐστηρὰ μέτρα ἐναντίον ὀρφανῶν οἱ ὅποιοι εἶχαν κατασκευάσει μόνονι τους μαχαίρια στὸ σιδηρουργεῖο γιὰ αὐτοπροστασία καὶ εἶχαν ἀποπειραθεῖ ἐπανελημμένα νὰ ἀποδράσουν ἀπὸ τὴν μάνδρα τοῦ ἰδρύματος. Βλ. *Ἐκθέσεις τοῦ Γ. Χ. παιδονόμου τοῦ Ζαννεῖου Ὀρφανοτροφείου ἀπὸ τοῦ 1921-1928* στὰ ἀταξινόμητα ἔγγραφα τοῦ ἀρχείου τοῦ ὀρφανοτροφείου.

71. Γιὰ τὴν εὐρεία χρῆση ραβδισμοῦ καὶ μαστιγώσεων στὸ ἑλληνικὸ σχολεῖο τὸν 19ο αἰώνα, παρὰ τὴν ἀπαγόρευσίν τους ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας, βλ. Χρ. Λέφας, *Ἱστορία τῆς Ἐκπαιδευσεως*, Ἀθήνα 1942, σ. 162-163. Μὲ ἐγκύκλιό του τὸ 1854 τὸ Ὑπουργεῖο καθόριζε τὴν ἐξῆς ποινὴν γιὰ τὸ σωφρονισμὸ τῶν μαθητῶν: γονυκλισία, πολύωρη ἀνάγνωση, ἀσιτία, φυλάκιση. Αὐτοβιογραφικὲς μαρτυρίες, ἐν τούτοις, καθὼς καὶ ἄρθρα στὸν τύπο κάνουν λόγο γιὰ σκληρὴ καὶ ἀψυχολόγητὴ στάση τῶν δασκάλων, οἱ ὅποιοι συνέχιζαν, ἀγνοώντας τὴν ὑπουργικὴ ἐγκύκλιον, μέχρι καὶ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν τοῦ αἰώνα, τουλάχιστον, νὰ χρησιμοποιοῦν ράβδους, μαστίγια, βούρδουλες καὶ φάλαγγα. Ἐνδεικτικὰ βλ. Ἀνώνυμος, «Σχολικαὶ ἀναμνήσεις», *Ἐθνικὴ Ἀγωγή*, ἔτ. Β', ἀρ. 9 (1899), σ. 129-131. Ὁ Σπ. Παγανέλης σὲ δύο ἄρθρα του στὴν *Ἐστία* (8 Ἰουλίου 1884 καὶ 19 Αὐγούστου 1884) κάνει λόγο γιὰ «κτηνώδη περισταλτικὰ μέτρα» ποὺ χρησιμοποιοῦνταν στὰ ὀρφανοτροφεῖα λίγα χρόνια πρὶν τὸ 1884. Βλ. Μαρία Κορασίδου, *Οἱ ἄθλιοι τῶν Ἀθηνῶν...*, ἔ.π., σ. 148.

72. Σωματικὲς ποινὲς χρησιμοποιοῦνταν καὶ στὰ καθολικὰ ὀρφανοτροφεῖα τῆς Ἱρλανδίας καὶ τῆς Αὐστραλίας ποὺ εἶχαν δημιουργηθεῖ ἀπὸ τὸ θρησκευτικὸ τάγμα τῶν ἐν Χριστῷ Ἀδελφῶν. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Marion Fox, «British child migration in New South Wales Catholic Orphanages», *History of Education Review* 25 (1996), σ. 1-18· Barry Coldrey, «A most unenviable reputation»: the Christian Brothers and school discipline over two centuries», *History of Education* 21 (1992), σ. 277-289.

ρυθμίζει τή συμπεριφορά του «μέ τήν ακρίβεια διαβήτη»), να επιβάλλει τὸ σεβασμὸ χωρὶς νὰ καταφεύγει σὲ βάρβαρα μέσα ἀλλὰ καὶ χωρὶς, ὡστόσο, νὰ ἐπιτρέπει οἰκειότητα. Στὴν ἔλλειψη ἀτόμων ἱκανῶν καὶ μορφωμένων γιὰ νὰ ἀναλάβουν μὲ αἴσθημα αὐταπάρησης αὐτὲς τὶς θέσεις τοῦ «θεραπευτῆ τῆς ἠθικῆς», προσκορεύει ἡ ἐπιβολὴ τῆς πειθαρχίας μέσα στὰ ἰδρύματα⁷³.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς σωματικὲς ποινές, καὶ ἄλλα ζητήματα ποὺ ἀναφέρονται στὴ συμπεριφορὰ τῶν ὑπαλλήλων ἐγείρουν ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν κανονιστικῶν διατάξεων. Σκάνδαλα ποὺ ἀναστατώνουν κατὰ καιροὺς τὴν ἐσωτερικὴ ζωὴ τῶν ἰδρυμάτων καὶ δημοσιεύονται στὸν τύπο, φέρνουν στὸ φῶς ὀρισμένες πλευρὲς τῆς παιδαγωγικῆς πρακτικῆς ποὺ ἐφαρμοζόταν στὰ ἰδρύματα ποὺ ὑπενθυμίζον τὴν ἀπόσταση ποὺ χωρίζει συχνὰ τὴ ρητορικὴ τῶν κανονισμῶν ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τῶν τροφίμων: σεξουαλικὴ ἐκμετάλλευση τῶν ὀρφανῶν ἀπὸ τοὺς διδάσκοντες καὶ τὸ κατώτερο προσωπικὸ, βιαιότητες, ἀδιαφορία γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς πειθαρχίας, καταχρήσεις στὴν οἰκονομικὴ διαχείριση, εἰκονογραφοῦν ἓνα κλίμα αὐθαιρεσίας καὶ καταχρήσεων⁷⁴. Τὰ αἴτια αὐτῶν τῶν παραβιάσεων τοῦ κανονισμοῦ ἀποδίδονται συνήθως στὶς διαμάχες μεταξὺ τῶν μελῶν τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου, τὴν ἔλλειψη ἐλέγχου ἀπὸ μιὰ ἐξωτερικὴ πρὸς τὸ ἴδρυμα ἀρχή, τὴν ἀδιαφορία τοῦ διευθυντῆ καὶ κυρίως τὴν ἀκα-

73. «Αὐτὸς [ὁ παιδονόμος] διαρκῶς συγχρωτιζόμενος μὲ τοὺς παῖδας, πρέπει νὰ κρατῆ οἶονε διαβήτην, οὕτως ὥστε οὔτε ὁ συγχρωτισμὸς νὰ καταντᾷ εἰς οἰκειότητα, οὔτε ἡ ἀπόστασις νὰ ἐπιφέρῃ ψυχρότητα· ὁ αὐτὸς πρέπει νὰ εἶναι αὐστηρὸς μετ' ἐπιεικίας καὶ ἐπιεικῆς μετ' αὐστηρότητος, νὰ ἔχῃ ἰώβειον ὑπομονήν, ἡράκλειον φωνήν, ἀέτειον βλέμμα, καρδίαν εὐγενῆ, συγχωροῦσαν καὶ διορθοῦσαν τὰς παιδικὰς πονηρίας καὶ κακίας καὶ λησιμονοῦσαν τὴν ἀχαριστίαν. Ἐν μῖα λέξει πρέπει νὰ εἶναι ἀνὴρ μορφώσεως καὶ χαρακτῆρος, ἔτι δὲ καὶ ἀντοχῆς, σωματικῆς καὶ ψυχικῆς». Βλ. Δ. Σ. Μπαλάνος, *ὁ.π.*, σ. 50.

74. Τὸν Νοέμβριο τοῦ 1895, οἱ ἔφημερίδες τῆς Ἐρμούπολης *Πατρίς* καὶ *Ἥλιος* δημοσιεύουν μιὰ σειρά ἀρθρῶν σχετικὰ μὲ ἔκτροπα ποὺ συμβαίνουν στὸ ὀρφανοτροφεῖο Ἐθελέων Μπαμπαγιώτου, τὰ ὁποῖα ἀφοροῦν τὴν οἰκονομικὴ διαχείριση, τὴν ἔλλειψη πειθαρχίας καὶ τὴν ἀποπλάνηση μιᾶς ὀρφανῆς ἀπὸ τὸν δάσκαλο τῆς μουσικῆς. Ἡ ἐκδίκαση τῆς τελευταίας ὑπόθεσης γίνεται ἀφορμὴ νὰ θιγοῦν καὶ ἄλλα θέματα ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὴν παραβίαση τοῦ κανονισμοῦ καὶ τὶς αὐθαιρεσίες τοῦ προσωπικοῦ. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. ἐφ. *Ἥλιος*, 12, 19 καὶ 20 Νοεμβρίου 1895, 8, 17, 24 Δεκεμβρίου 1895, 23 Ἀπριλίου 1896, καὶ *Πατρίς*, 11 καὶ 18 Νοεμβρίου 1895, 2 καὶ 16 Δεκεμβρίου 1895. Τὶς πληροφορίες αὐτὲς ὀφείλω στὸν Χρῆστο Λοῦκο ποὺ ἐντόπισε τὸ θέμα στὸ συριανὸν τύπο. Ὁ Δ. Σ. Μπαλάνος, *ὁ.π.*, σ. 49, ὁ ὁποῖος μελέτησε τὰ πρακτικὰ τοῦ Ὀρφανοτροφείου Χατζηκλώνστα τῆς περιόδου 1856-1900, ἀναφέρεται σὲ ἓνα θέμα τὸ ὁποῖο συνέβη τὸ 1856 ἀλλὰ δὲν κατονομάζεται. «Συνεπεῖα τούτου [τῆς παρεκτροπῆς], τὸ συμβούλιον ὀρίζει οἱ πρωταίτιοι νὰ γυμνωθῶσιν ἀπὸ τὸν παιδονόμον ἀπὸ τὰ ἐνδύματα τοῦ ὀρφανοτροφείου καὶ νὰ ἐνδυθῶσι μὲ τὰ πρῶτα ἐνδύματά των καὶ νὰ διαχθῶσιν, ἐπιπληττομένον συνάμα αὐστηρῶς καὶ τῶν μεινάντων. Τὸ 1856 διωρίσθη καὶ ὁ πρῶτος παιδονόμος, [...] ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἀταξία ἐξηκολοῦθει ἐν τῷ ἰδρύματι ἀπεφασίσθη νὰ γίνῃ πᾶν ἀναγκαῖον πρὸς τακτοποίησιν τῶν ἀτάκτων καὶ κακοθηθῶν καὶ συνάμα νὰ διορισθῇ ὑπηρετῆς ἀπόμαχος πρὸς διατήρησιν τῆς ἐσωτερικῆς τάξεως».

ταλληλότητα των παιδονόμων. Καθώς οι θέσεις αυτές δεν ήταν έλκυστικές για ικανά άτομα και καθώς δεν είχε συσταθεί, ως τη δεκαετία του 1920 τουλάχιστον, ένα ταμείο έργαζομένων σε φιλανθρωπικά καταστήματα, τα τελευταία είχαν καταστεί «πρυτανεία άνικανοτήτων»⁷⁵.

Έξάλλου, η άποκοπή των τροφίμων από το συγγενικό τους περιβάλλον ένισχυε αυτές τις τάσεις αυθαιρεσίας και έσωστρέφειας. Είναι χαρακτηριστικό ότι στους περισσότερους κανονισμούς αποτυπώνεται η τάση να περιορίζονται οι έπαφές των τροφίμων με τον έξωτερικό κόσμο, ακόμη και με τους συγγενείς, σε μια προσπάθεια να μένει ανεπηρέαστο το όρφανό παιδί από έξωτερικές έπιρροές⁷⁶. Το έργο ανάμειξης που έπιχειρείται πίσω από τους ψηλούς τοίχους του ιδρύματος, «βλάπτει πολλάκις ή οικογένεια»⁷⁷. Μόνο η «άγάπη του ιδρύματος» θεωρείται «παιδαγωγούσα» αντίθετα, η τυφλή άγάπη των συγγενών δεν είναι πάντα «ωφέλιμη». Γι' αυτό οι συνομιλίες μεταξύ των ορφανών και των συγγενών τους γίνονται υπό την παρουσία έπιμελητών, στις όρισμένες ώρες του έπισκεπτηρίου και σε ειδικό χώρο, το «όμιλητήριο», όπως στις φυλακές, συνήθως μία φορά το μήνα. Μόνο σε σοβαρές στιγμές του οικογενειακού βίου, έχει το δικαίωμα ο τρέφιμος να έπισκέπτεται τους οίκείους του, και εφόσον «πληρούνται οι απαραίτητες συνθήκες υγιεινής και ήθικης»⁷⁸. 'Η πόρτα του ιδρύματος όριοθετεί έτσι ένα νοητό σύνορο ανάμεσα στον έσωτερικό κόσμο της ανάμειξης και τον έξωτερικό κόσμο των κινδύνων⁷⁹.

Από την ανάλυση και τη σύγκριση των κανονιστικών διατάξεων που διεΐπαν την έσωτερική ζωή των ορφανοτροφείων το β' μισό του 19ου αιώνα διαφαίνεται ότι οι βασικοί άξονες λειτουργίας τους ήταν κοινοί. Κάποιες διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται ως προς την αυστηρότητα των κανονισμών θα πρέπει να τις αποδώσουμε, ίσως, τόσο στο μορφωτικό επίπεδο των μελών του διοικητικού συμβουλίου, όσο και στις έπιρροές που δέχονται από τη λειτουργία άλλων ιδρυμάτων. 'Η συμμετοχή στρατιωτικών, εμπόρων, κρατικών λειτουργών ή διανουμένων υποθέτουμε ότι δεν θα ήταν χωρίς σημασία για την έπι-

75. Βλ. στο ίδιο.

76. Στο όρφανοτροφείο Σύμνης απαγορεύεται στους συγγενείς να έπισκέπτονται το ίδρυμα: «Είς ούδένα των συγγενών των εν τῷ Καταστήματι ορφανών έπιτρέπεται ή είσοδος, αλλά μόνον μακρόθεν άνευ ούδεμίας άλλης όμιλίας ή προσεγγίσεως». Βλ. *Κανονισμός του έν Σύμνη...*, ό.π., σ. 6.

77. 'Η τάση εντούτοις που παρατηρείται σε πολλά όρφανοτροφεία, να καλλιεργούνται στα παιδιά αισθήματα περιφρόνησης προς το οικογενειακό περιβάλλον, κατακρίνεται από τον Δ. Σ. Μπαλάνο, ό.π., σ. 53, άν και δέχεται ότι ή έπιρροή του οικογενειακού περιβάλλοντος δεν είναι πάντοτε ωφέλιμη.

78. Στο ίδιο.

79. Στους κανονισμούς καθορίζεται σε ποιές περιπτώσεις έπιτρέπεται στα όρφανα να διαβούν την έξωτερική πόρτα του ιδρύματος, πάντα υπό συνοδεία, ενώ και αυτές οι έξοδοι του προσωπικού έλέγχονται.

λογή τῶν παιδαγωγικῶν προτύπων πού υἰοθετοῦνται, γιά τὸ πρόγραμμα ἐργασίας τῶν τροφίμων, τὸ σύστημα ἀμοιβῶν καὶ ποινῶν, τὴ δίαιτα, τὴν ὑγιεινὴ καὶ τὴ γενικότερη ἀντίληψη πού χαρακτηρίζε τὴν ἐσωτερικὴ ὀργάνωση τοῦ ὀρφανοτροφείου. Ἐνα ἐρώτημα πού παραμένει ἀνοικτὸ ἀφορᾷ στὰ πρότυπα πού υἰοθετοῦνται σὲ κάθε περίπτωση. Ὁμοίότητες ἀνιχνεύονται πρὸς πολλὰς κατευθύνσεις. Τρεῖς μοιάζουν νὰ εἶναι οἱ πηγές ἀπὸ τίς ὁποῖες ἐμπνέονται: τὰ ὀρφανοτροφεῖα πού διοικοῦνταν ἀπὸ θρησκευτικὰ τάγματα, συνήθως καθολικῶν, οἱ ὁποῖοι εἶχαν δημιουργήσει μιὰ παράδοση σ' αὐτὸ τὸ χῶρο τῆς παιδικῆς περίθαλψης ἀπὸ τὸν Μεσαίωνα, τὰ ἐπανορθωτικὰ ἰδρύματα γιά δύστροπα ἢ ἐγκληματικὰ παιδιά πού εἶχαν ἀρχίσει νὰ λειτουργοῦν ἀπὸ τίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰώνα, ὡς «ἐπανορθωτικὲς ἀποικίες» στὴ Γαλλία ἢ ὡς «ἐπανορθωτικὰ» καὶ «βιομηχανικὰ» σχολεῖα στὴν Ἀγγλία καὶ ἀλλοῦ⁸⁰, καὶ τέλος τὸ μηχανιστικὸ μοντέλο λειτουργίας τοῦ ἀλληλοδιδασκατικῶν σχολείων.

Θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὡστόσο ὅτι θέματα πού ἀφοροῦν τὸν τρόπο ὀργάνωσης τῶν ἰδρυμάτων περίθαλψης ἢ τὴν οἰκονομικὴ λειτουργία τους γίνονται ἀντικείμενο κριτικῆς στὸν τύπο. Στὰ ἄρθρα αὐτὰ δὲ λείπουν οἱ ἀναφορὲς σὲ ἄλλα ἰδρύματα τοῦ ἐξωτερικοῦ πού ἐφαρμόζουν παρόμοια προγράμματα καὶ μὲ βάση τὰ ὁποῖα προτείνονται βελτιώσεις. Ἐνα γενικότερο ἐνδιαφέρον ἐκδηλώνεται πού παρακολουθεῖ ἀπὸ κοντὰ τίς ἀπόπειρες πού γίνονται στὸν τομέα τῆς περίθαλψης καὶ τῆς ἐπανόρθωσης. Τὰ μέλη τῶν διοικητικῶν συμβουλίων, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα μετέχουν καὶ στὰ δημοτικὰ συμβούλια, θὰ ἦταν περισσότερο ἐνήμεροι γιά ὅ,τι ἴσχυε ἀλλοῦ. Θὰ ἐνδιαφέρονταν νὰ ἐπισκεφθοῦν παρόμοια ἰδρύματα γιά νὰ δοῦν ἀπὸ κοντὰ τὸν τρόπο λειτουργίας τους. Αὐτὸ μαρτυροῦν ταξιδιωτικὲς ἐντυπώσεις ἀπὸ εὐρωπαϊκὲς μεγαλοπόλεις, ἡμερολογιακὲς καταγραφές καὶ αὐτοβιογραφικὰ κείμενα. Ἐνδεικτικὴ τοῦ ἐνδιαφέροντος, πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς μίμησης, εἶναι ἐξἄλλου ἡ ἀλληλογραφία πού διασώζεται σὲ ὀρισμένα δημοτικὰ ἀρχεῖα⁸¹.

80. Τὰ ἐπανορθωτικὰ σχολεῖα (reformatory schools) ἰδρύθηκαν στὴν Ἀγγλία στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα γιά νὰ υποδέχονται νέους κάτω τῶν 16 ἐτῶν πού εἶχαν διαπράξει ἀδικήματα, ἐνῶ τὰ βιομηχανικὰ σχολεῖα (industrial schools) ἀσχολοῦνταν μὲ παιδιά πού ζοῦσαν σὲ συνθῆκες πού θὰ μπορούσαν νὰ τὰ οδηγήσουν στὴν παραβατικότητα. Καὶ στὰ δύο παρεχόταν ἐπαγγελματικὴ ἐκπαίδευση, τροφὴ καὶ στέγη καὶ ἐπικρατοῦσε αὐστηρὴ πειθαρχία. Βλ. Pamela Horn, *Children's work and welfare, 1780-1890*, Καίμπριτζ, Cambridge University Press, 1994, σ. 42. Ἐπανορθωτικὰ σχολεῖα σύμφωνα μὲ τὸ ἀγγλικὸ πρότυπο λειτούργησαν καὶ σὲ ἄλλες χώρες. Γιά τὴ Νορβηγία βλ. Herald Thuen, «Education...», ὁ.π., σ. 492.

81. Μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον ἐκδηλώνουν τὰ μέλη τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐρμούπολης. Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1857-59, ὁ δήμαρχος τῆς Ἐρμούπολης ἀλληλογραφεῖ μὲ τοὺς προξένους τῆς Ἑλλάδας στὸ Παρίσι, τὴ Μασσαλία, τὴν Τερνέστη καὶ τὸ Λιβόρνο, γιά τὴν ἀποστολὴ κανονισμῶν λειτουργίας τῶν εὐρωπαϊκῶν φιλανθρωπικῶν καταστημάτων. Τὴν περίοδο αὐτὴ ἐτοιμαζόταν ἡ ἴδρυση Πτωχοκομείου καὶ Νοθοτροφείου ἀπὸ ἀδελφάτα πού ἐπρό-

‘Η κριτική που άσκήθηκε στη διοίκηση ιδρυμάτων που επέχειρησαν να εισαγάγουν κάποιες παιδαγωγικές καινοτομίες που θά έκαναν τή ζωή των τροφίμων πιο εύχρηστη⁸², μαρτυρεί έν τούτοις τήν εύρεία άποδοχή που γνώρισε τό άυστηρό ιδρυματικό μοντέλο στην περίπτωση τής περίθαλψης των φτωχών όρφανών παιδιών. Κυρίαρχη φαίνεται ότι ήταν ή αντίληψη για τό ίδρυμα περίθαλψης ως χώρου κλειστού, άπομονωμένου, έπιτηρούμενου σε όλα τά σημεία του, όπου τά άτομα τοποθετούνται σε συγκεκριμένη θέση ανά πάσα στιγμή, όπου οι παραμικρές κινήσεις έλέγχονται, όπου όλα τά γεγονότα καταγράφονται, όπου ή έξουσία άσκειται με έναν άυστηρά ιεραρχημένο τρόπο, όπου κάθε άτομο κάθε στιγμή έλέγχεται, καταγράφεται και παρακολουθείται. Είμαι ό κατάλληλος χώρος για τήν κατασκευή «χρήσιμων» ανθρώπων, που θυμίζει, σε πολλά σημεία, τή λογική με τήν όποία οργανώθηκαν οι έπανορθωτικές άποικίες για παιδιά, όπως αυτή του Mettray, τόν 19ο αιώνα⁸³. ‘Η ίδια στρατιωτική όργάνωση, ή ίδια αντίληψη τής πειθαρχίας και τής επανόρθωσης.

‘Ωστόσο, παρά τήν καθολικότητα άποδοχής του ιδρυματικού μοντέλου, είχαν άρχίσει, γύρω στο 1920, να καταγράφονται και στην Έλλάδα οι άνησυχίες για τά άποτελέσματα τής μαζικής διαπαιδαγώγησης όρφανών παιδιών. Οι κριτικές έστίαζαν τά αίτια τής άποτυχίας σε δύο κυρίως σημεία: στο συγχρωτισμό μεγάλου αριθμού παιδιών με διαφορετική προέλευση, μεταξύ των όποιων εύκολα διαδίδονταν κακές συνήθειες και έπιδημικές ασθένειες, και στην άυστηρή πειθαρχία που δέν έφερε πάντα τά άναμενόμενα άποτελέσματα. Τό πλήθος των άπαγορευτικών διατάξεων που περιόριζε κάθε έκδήλωση τής παιδικής φυσικότητας, καθώς και ή άκαμψία που χαρακτήριζε τήν έφαρμογή τους, δημιουργούσε στα παιδιά αντίπαθεια και έχθρική διάθεση άπέναντι στους ύπαλλήλους: οι τελευταίοι, προκειμένου να επιβάλουν τήν τάξη σε άτίθασα παιδιά, κατέφευγαν σε βίαια μέτρα διαπαιδαγώγησης και καταντούσαν σκληροί και άδιάφοροι χωρίς έγνος στοργής. ‘Ενας φαύλος κύκλος έχθρότητας και άδιαφορίας καταργούσε σταδιακά τά περιθώρια έμπιστοσύνης ανάμεσα στους τροφίμους και τό προσωπικό. ‘Η ίσοπεδωτική τάση που απέπνεαν οι κανονισμοί των ιδρυμάτων χαρακτήριζε και τή συμπεριφορά των ύπαλλήλων, οι όποιοι έφάρμοζαν τόν κανόνα χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τις ιδιαίτερότητες κάθε παιδιού, τά ταλέντα

κειτο να συστήσουν τά μέλη του Δημοτικού Συμβουλίου. Βλ. ΓΑΚ, ‘Αρχεία Νομού Κυκλάδων, Δημοτικό ‘Αρχείο Έρμούπολης, I/‘Ορφανοτροφεία/1.

82. Τό διοικητικό συμβούλιο του ‘Αμαλίου ‘Ορφανοτροφείου δέχτηκε κατά καιρούς κριτική μέσω του τύπου για τό ύψηλό επίπεδο ύλικών συνθηκών που παρείχε στις όρφανές, τις επαγγελματικές κατευθύνσεις που δίνονταν καθώς και τις παιδαγωγικές πρακτικές που ακολουθούσαν.

83. Βλ. Jean Lebrun, «Cloître et guérir. La colonie pénitentiaire de la Trappe, 1854-1880», στο Michelle Perrot (έπιμ.), *L'impossible prison. Recherches sur le système pénitentiaire au XIXe siècle*, Παρίσι 1980, σ. 236-277.

καί τις αδυναμίες του. Ἡ ἐπαγγελματική προετοιμασία τῶν ὀρφανῶν βρισκόταν ἐπίσης μακριά ἀπὸ τοὺς ἐπιθυμητοὺς στόχους. Θύματα ἐκμετάλλευσης τεχνιτῶν ποὺ ἐνδιαφέρονταν κυρίως γιὰ τὴν ἐκτέλεση τῶν παραγγελιῶν, καὶ λιγότερο γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς τέχνης, τὰ ὀρφανά, δὲν ἀποκοτοῦσαν τὰ ἐφόδια ποὺ θὰ τοὺς ἐξασφάλιζαν οἰκονομικὴ ἀνεξαρτησία. Τὰ ἀδιέξοδα στὰ ὁποῖα ὀδηγοῦσε αὐτὸς ὁ μαζικὸς τρόπος διαπαιδαγώγησης ἦταν πλέον ἐμφανῆ: παιδιὰ σκληρὰ καὶ ἀπειθαρχα, ἢ ψυχικὰ τραυματισμένα, ἀποκομμένα ἀπὸ τὴν κοινωνία, τὰ ὁποῖα κατέφευγαν μετὰ τὴν ἀποφοίτησή τους ἀκόμη καὶ στὴν παρανομία, βρισκόνταν μακριά ἀπὸ τὸ πρότυπο τοῦ ἔντιμου ἐργάτη γιὰ τὸ ὁποῖο τοὺς προετοίμαζε τὸ ἴδρυμα. Τὸ πείραμα τῶν φιλανθρωπῶν ἔμοιαζε ἐρασιτεχνικὸ καὶ ἀναποτελεσματικόν.

Ἐναλλακτικὲς λύσεις στὴν περίθαλψη τῶν ὀρφανῶν ποὺ λάμβαναν ὑπόψη τους τόσο τὶς ψυχολογικὲς ὅσο καὶ τὶς οἰκονομικὲς παραμέτρους, εἶχαν ἀρχίσει νὰ υἱοθετοῦνται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα σὲ χῶρες τῆς κεντρικῆς καὶ τῆς δυτικῆς Εὐρώπης, ὡς ἀπάντηση σὲ αὐτὰ τὰ ἀδιέξοδα. Τὸ ἱδρυματικὸ μοντέλο, ἰδιαίτερα αὐτὸ τῆς πόλης, εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐγκαταλείπεται γιὰ νὰ δώσει τὴ θέση του εἴτε στὸ σύστημα τοποθέτησης ὀρφανῶν σὲ ἀγροτικὲς οἰκογένειες, οἱ ὁποῖες ἐπιχορηγοῦνταν γιὰ νὰ ἀνατρέφουν τὰ ὀρφανά μαζί μὲ τὰ δικά τους παιδιά, εἴτε στὴ δημιουργία ἀγροτικῶν οἰκίσκων εἰδικὰ διαμορφωμένων γιὰ νὰ φιλοξενοῦν μικρὸ ἀριθμὸ ὀρφανῶν ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη ἑνὸς ζευγαριοῦ χωρικῶν ποὺ ἀναλάμβαναν νὰ παίξουν τὸ ρόλο τῶν γονέων. Ἡ ἐνασχόληση μὲ τὶς ἀγροτικὲς ἐργασίες, ἢ διαμονὴ στὴν ὑπαιθρο καὶ ἡ οἰκογενειακὴ ἀτμόσφαιρα ἐξασφάλιζαν καλύτερες συνθήκες τόσο ἀπὸ ὑγιεινὴ ὅσο καὶ ἀπὸ ψυχολογικὴ ἀποψη. Τὸ σύστημα τῶν μικρῶν οἰκογενειακῶν μονάδων στὴν ἐξοχὴ ποὺ εἶχε ἐπινοήσει ὁ Ἑλβετὸς Fellenberg, ἐμπνευσμένος ἀπὸ τὶς παιδαγωγικὲς ἰδέες τοῦ Pestalozzi, υἱοθετήθηκε ἀπὸ τὶς περισσότερες φιλανθρωπικὲς ἐταιρεῖες καὶ τὰ δημοτικὰ συμβούλια πολλῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν. Ἀπὸ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰώνα ἐν τούτοις σὲ πολλὰς εὐρωπαϊκὲς χῶρες ψηφίστηκαν μεταρρυθμίσεις ποὺ μὲ μιὰ σειρά νόμων ἀντικατέστησαν τὴν ἰδιωτικὴν φιλανθρωπία ἀπὸ τὴν κρατικὴν μέριμνα. Σὲ μιὰ τάξη εἰδικῶν —γιατρῶν, παιδαγωγῶν, ψυχολόγων, κοινωνικῶν λειτουργῶν— ἀνατέθηκε ἀπὸ τὸ κράτος ἡ διαχείριση τῆς ἀπροστάτευτης παιδικῆς ἡλικίας. Μὲ ἐπιστημονικὲς παρατηρήσεις, μελέτες καὶ προτάσεις ἐπιχείρησαν νὰ συγκροτήσουν ἕναν ἰδιαίτερο ἐπιστημονικὸ κλάδο, αὐτὸν τῆς παιδαγωγικῆς παθολογίας. Ἡ ἐφαρμογὴ τῶν προτάσεών τους ἐγκαινίασε μιὰ νέα φάση στὴν κοινωνικὴ πολιτικὴ, περιορίζοντας τὴ φιλανθρωπικὴ δράση στὸ περιθώριο, ὡς ξεπερασμένη καὶ ἐρασιτεχνικὴ. Στὴν Ἑλλάδα οἱ σχετικοὶ προβληματισμοὶ δὲν θὰ ξεπεράσουν ἐν τούτοις τὸν κύκλο τῶν ἐπιστημονικῶν ἀναζητήσεων μέχρι τὴ δεκαετία τοῦ 1930, ἐνῶ ἡ υἱοθέτηση ἐναλλακτικῶν μοντέλων στὴν περίθαλψη τῶν ὀρφανῶν θὰ γίνῃ μὲ καθυστέρηση ἀρκετῶν δεκαετιῶν.